

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“ BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSİTİTUTLARININ KƏNAR AUDİTİ
VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Gəraylı Pünhan Xoşbala oğlu

BAKİ – 2019 il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.dos.Əhmədov Fariz Saleh**

“ ____ ” _____ 20-ci il

**“ BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSİTİTUTLARININ KƏNAR AUDİTİ
VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

**İxtisaslaşmanın şifri və adı : 060402 Mühasibat uçotu və audit
İxtisaslaşma:İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit
Qrup : 420**

**Magistrant:
Gəraylı Pünhan Xoşbala**

_____ imza

**Proqram rəhbəri:
i.e.n.dos.Seyfullayev İ.Z**

_____imza

**Elmi rəhbər
i.e.u.dos.Tağıyeva N.S**

_____imza

**Kafedra müdiri
i.e.d.prof.Kəlbiyev Y.A**

_____imza

BAKİ – 2019 il

Summary

The actuality of research: This dissertation examines the relationship between non-bank financial institutions and external auditors. Research can be motivated by a number of factors. Firstly external audits play an important role in the economic and political system. Non-bank financial institutions are a continually oriented industry. The external audit plays a more important role in the development of the economy. Considering that the principles of audit have already become a system for banks, the fact that these principles are applied to non-banking financial instruments makes the research more relevant.

Purpose and Objectives of the Research: The purpose of this research is analyze external audit impact on non banking financial institutions using various methodologies.

Used Research Methods: In the writing of the research, the official sources of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, the Financial Markets Control Chamber, as well as the articles, books, and various electronic resources of the local or foreign scholars were used. The relevance of existing problems in the writing of articles and the general methods proposed for finding solutions to them are discussed.

Research Information data: Research information data will consist of several books, articles and electronic materials. The most applied information data will be foreign literature.

Results of the study: It is been analyzed that formal audit process have to be based on international practice. Suggested solutions to the current situation of audit problems have been applied. As a result findings on theoretical and methodological procedures have been presented.

Key words: audit procedures, non-banking financial institutions, findings on audit

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	5
Fəsil I. BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSTİTUTLARINDA KƏNAR AUDİTİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	9
1.1. Bank olmayan maliyyə institutlarında kənar auditin ümumi prinsipləri	9
1.2. Bank olmayan maliyyə institutlarının kənar maliyyə hesabatı auditinə ehtiyacın zəruriliyi.....	11
1.3. Bank olmayan maliyyə institutlarında kənar auditin rolu.....	14
Fəsil II. Bank olmayan maliyyə insitularında kənar auditin təşkili, mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	17
2.1. Bank olmayan maliyyə insitularında kənar auditin aparılmasının ümumi prosedurları.....	17
2.2. Bank olmayan maliyyə insitutlarının kənar auditinin təhlili.....	27
2.3 Bank olmayan maliyyə insitutlarının kənar auditinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	31
Fəsil III. Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin müasir vəziyyət və inkişaf proseduraları.....	36
3.1. Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin mövcud problemləri.....	36
3.2 Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin prosedurlarının təkmilləşdirilməsi.....	48
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	61
Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ	63
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI.....	66

GİRİŞ

"Maliyyə institutu" öz işi və ya bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərən qeyri-bank qurumu deməkdir və aşağıdakı fəaliyyətlərlə məşğuldur.

- a) kredit və ya avanslar və ya kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirmə
- b) Hökumət və ya yerli hakimiyyət orqanı və ya başqa bir bələdiyyə tərəfindən verilmiş qiymətli kağızların alınması, satılması
- c) hər hansı bir Dövlətdə və ya hər hansı bir dövlətdə qüvvədə olan hər hansı bir qanunda nəzərdə tutulan qaydalara riayət etmək, idarəçi, rəhbərlik və ya nəzarətçi kimi idarə etmək və ya nəzarət etmək;
- d) Sığorta təşkilatlarının, pensiya fondlarının, investisiya fondlarının, bank olmayan maliyyə insitutlarının bütün növ fəaliyyətləri

Bankçılıq təşkilatları maliyyə vasitəçiliyi prosesi vasitəsilə iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Buna görə, bank və bank olmayan maliyyə sisteminin dayanıqlılığı və sabitliyi ictimaiyyətin narahatlığına səbəb olur. Xarici auditor müşahidəçi söylər və siyasətlərin effektiv, uyğun və əsaslı olmasını təmin etmək üçün yoxlanılan maliyyə məlumatlarına güvənməyi tələb edən bank qurumlarının tənzimləyici çərçivəsində rol oynamağı üçün mühüm rol oynayır.

Bunun üçün nəzarətçi və auditor arasında açıq, əməkdaşlıq və konstruktiv əlaqələr tələb olunur, buna görə də onlar tənzimləmə prosesinə effektiv şəkildə daxil ola bilərlər. Buna görə də, bu əlaqənin şərtləri və əhatəsi həm nəzarətçi, həm də auditor, habelə tənzimlənən maliyyə qurumları tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilmiş və başa düşülməlidir. Bank nəzarətçiləri auditorların işlərinin nəticələrinə güvənirlər və xarici vəzifəli auditorları bu vəzifələri yerinə yetirdikdə əlavə vəzifələri yerinə yetirə bilərlər. Eyni zamanda, xarici auditorlar öz funksiyalarını yerinə yetirərkən öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bank nəzarətçiləri tərəfindən verilən məlumatlardan istifadə edirlər. Tənzimləyici ilə auditor firma arasında əlaqələrin və informasiya mübadiləsinin xüsusiyyətləri kontekstdə nəzərə alınmalıdır və müvafiq rolların auditorların məsuliyyəti, bank rəhbərliyi və idarə heyəti ilə tənzimləyici ilə əlaqələr həm audit, həm də nəzarət

prosesinin effektivliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş olsa da, auditorun investorların və digər investorların xeyrinə bankın maliyyə hesabatlarına dair qərar və fikirlərini formalaşdırmaqda oynadığı müstəqil rolundan məhrum etmir. Təlimatın müvafiq olduğu dərəcədə, təşkilatın risk səviyyəsinə mütənasib şəkildə tətbiq edilməlidir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Dissertasiya işi hazırlanarkən istər yerli istərsə bir çox alimlərin ədəbiyyatlarından, elektron materiallarından istifadə edilmişdir. Auditor fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Dəmət Bağirovun "Audit və H.Əsədov, F.İbrahimov kimi elm xadimlərinin ədəbiyyatında olan elmi araşdırmalar və tədqiqatlar öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsəd vəzifələri bank olmayan maliyyə insitutlatında davamlı inkişafın səciyyəsi olaraq aparılan audit prosedurlarının keyfiyyətinin tənzimləsi və bu prosedurların inkişaf problemlərinin qarşısı alınması istiqamətində tədbirlərin görülməsidir.

Dissertasiya işinin aktuallığı. Dissertasiya işi bank olmayan maliyyə insituları ilə xarici auditorlar arasında əlaqəni araşdırır. Cari araşdırma bir neçə faktora görə motivasiya edilə bilər. İlk öncə günümüzdə kənar audit iqtisadi və siyasi sistemdə maraqlı bir keyfət olaraq öz rolunu oynayır. Bank olmayan maliyyə insituları inkişaf etməyə daim yönələn bir sektordur. Kənar audit iqtisadiyyatın tənzimlənməsində onun inkişafı üçün daha mühüm rol oynayır. Həmçinin audit prinsiplərinin banklar üçün artıq bir sistem halına gəldiyinin göz önünə alaraq bu prinsiplərinin bank olmayan maliyyə insitularındada şamil edilməsi araşdırmanı dahada maraqlı və aktual edir. Bu araşdırma mühasibat uçotu və audit standartları, nəzarət metodları və institusional korporativ idarəetmə strukturları daxil olmaqla, yurisdiksiyalar arasında milli institusional, qanunvericilik və tənzimləmə çərçivələrində əsasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin metodu və üsulu onun əsas məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə seçilmişdir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları kimi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin

,Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasından, Statistika komitəsindən əldə olunmuş rəsmi hesabatlarından, həmçinin iqtisadi sahədə önəmli alimlərin kitabları və müxtəlif elektron resurslardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, işin tədqiqatında cədvəllərlə müqayisə, statistik rəqəmlərin təhlili və sistemli təhlil və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin informasiya bazası Dissertasiya üzərində işləyərkən həm iqtisadçı alimlərin kitablarından, həm də bu sahənin qabaqcıl ekspertlərinin informasiya bazalarından istifadə edilmişdir. Hal – hazır ki, vəziyyətdə xarici ədəbiyyatlardan istifadə edərək, bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin daha da inkişafı istiqamətində araşdırmalar aparılmış və burada bəhs edilmiş təcrübələr və yenilikləri tətbiq edərək müvafiq təkliflər də verilmişdir.

Tədqiqatın obyektini bank olmayan maliyyə insitutları və kənat auditin bu təşkilatların üzərində effektivliyi əhatə edir.

Tədqiqatın predmeti kənar auditin bank olmayan maliyyə insitutlarındakı müasir problemləri və onları araşdırılması ,problemlərin həlli yollarının verilməsi istiqamətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-tədqiqat bir bütün şəkildə kənar auditin bank olmayan maliyyə insitutlarında təşkil olunan nəzəri və praktiki məsələlərindən metodoloji əsaslarından bəhs etmiş və araşdırmalar aparılmışdır

-bir çox növ kənar audit prosedurlarının tətbiqi üsulları müəyyənləşdirilmişdir

-problemlər və onların həll olunma yolları göstərilmişdir

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti

Aparılan tədqiqat işindən əldə edilən elmi nəticə və müddəalardan,yerli iqtisadiyyat bazarında kənar auditin vacibliyindən ,problemlərin inkişafına dair yolların günümüzdə ki aktuallığından və audit sisteminin formalaşmasında olan

yeniliklərdən iqtisadiyyatdakı bu mövzuda olan praktiki məsələlərin ümumi prinsiplərinin əldə etmək mümkündür.

Tədqiqat işinin həcmi - strukturu. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə, və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL 1. BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSTİTUTLARINDA KƏNAR AUDİTİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1 Bank olmayan maliyyə institutlarında kənar auditin ümumi prinsipləri

Mövzuya başlamazdan əvvəl maliyyə institutlarının hansı fəaliyyətlərlə məşğul olduğunu qeyd etməklə yanaşı onların ümumi iqtisadiyyatda roluna qısaca nəzər salsaq bilərəkdən maliyyə institutu əmanətlər, kreditlər, investisiyalar və valyuta mübadiləsi kimi maliyyə və pul əməliyyatları ilə məşğul olan bir qurumdur. Qeyri-bank maliyyə təşkilatı və ya qeyri-bank maliyyə şirkəti tam bank lisenziyası olmayan və ya bir millibeynəlxalq bank tənzimləyici orqan tərəfindən yoxlanılmayan maliyyə qurumudur. Bank olmayan maliyyə institutu investisiya, risk birləşməsi, müqavilə yığımı və bazar brokerliyi kimi bankla əlaqəli maliyyə xidmətlərini asanlaşdırır. Bunlara nümunələr sığorta şirkətləri, lombardlar, kassirlərin çekləri, nağdlaşdırma yerləri, payday kreditləri, valyuta mübadilələri və mikrokredit təşkilatlarıdır. Bank olmayan maliyyə institutları əlavə vəsait ayırmaq üçün infrastrukturunu təmin edərək fərdlərə və şirkətlərə çatışmazlıqları artırır. Bundan əlavə, bu təşkilatlar həmçinin maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində rəqabət aparırlar. Banklar paketli müqavilə kimi bir sıra maliyyə xidmətləri təklif edə bilərlərsə də, bank olmayan maliyyə institutları xüsusi xidmətlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün bu xidməti ayırırlar və uyğunlaşdırırlar. Əlavə olaraq fərdi bank olmayan maliyyə təşkilatları müəyyən bir sektorda ixtisaslaşa bilər və informasiya üstünlüyü inkişaf etdirə bilərlər. Bank olmayan maliyyə şirkətləri kreditlər və kredit imkanları, xüsusi təhsilin maliyyələşdirilməsi, pensiya planlaşdırılması, pul bazarlarında ticarət, səhmlərin və səhmlərin alqı-satqısı, və digər öhdəliklər kimi ən çox bank xidmətlərini təklif edir. Bu təşkilatlar həmçinin səhmlərin və səhmlərin portfelinin idarə olunması, diskontlaşdırma xidmətləri, birləşmə və əldə etmə fəaliyyətləri üzrə alətlərin diskontlaşdırılması kimi xidmətlərə sahibdirlər. Son bir neçə il ərzində qeyri-bank maliyyə şirkətlərinin sayı genişlənməmişdir, çünki müəssisə kapitalı şirkətləri, pərakəndə və sənaye şirkətləri

kreditləşmə işinə daxil olmuşlar. Qeyri-bank qurumları da əmlaka sərmayə yatırır və şirkətlər üçün fiziki-iqtisadi, bazar və sənaye tədqiqatları hazırlayırlar. Ancaq adətən ümumi ictimaiyyətdən depozit almağa icazə verilmir və borc alətlərinin verilməsi kimi əməliyyatları maliyyələşdirmək üçün başqa vasitələr tapmalıdır.

Maliyyə təşkilatları maliyyə xidmətləri sahəsində, o cümlədən banklar, sığorta şirkətləri, broker şirkətləri daxilində geniş əməliyyat fəaliyyətini əhatə edir. Bank depozit almaq və kredit almaq üçün lisenziyalaşdırılan bir maliyyə qurumudur. Banklar həmçinin məhsul və xidmətlərin idarə edilməsi, valyuta mübadiləsi və təhlükəsiz əmanət qutuları kimi maliyyə xidmətləri göstərə bilər. İki növ bank var: kommersiya bankları və investisiya bankları. Çox ölkələrdə həmçinin Azərbaycanda banklar milli hökumət və ya mərkəzi bank tərəfindən tənzimlənir. Qeyri-bank maliyyə təşkilatı və ya bank olmayan maliyyə institutu isə tam bank lisenziyası olmayan və ya milli və beynəlxalq bank tənzimləyici orqan tərəfindən yoxlanılmayan maliyyə institutudur. Banklar depozitlərin idarə edilməsi və kreditlərin verilməsi üçün ənənəvi təşkilatdırlar, lakin bu funksiyaları yerinə yetirən yeganə yer deyildir. Qeyri-bank maliyyə təşkilatlarının tam bank lisenziyası yoxdur, fərdi bankın təmin etdiyi bütün xidmətləri təmin etmir və eyni qaydaya tabedir. Bəzi hallarda bunlar banka nisbətən daha yaxşı seçim edə bilər, lakin onlar da riskli ola bilər.

Bank olmayan maliyyə institutlarının kənar auditin təşkili zamanı ümumi prinsiplər vardır ki nəinki bank və bank olmayan maliyyə institutlarında həmçinin digər müəssisələrdə bu prinsiplər başlıca prioritet kimi dayanır. Auditor şirkətləri işini səmərəli və vaxtında başa çatdırmaq üçün işlərini planlaşdırmalıdır. İşə uyğun olaraq planlaşdırmaq üçün auditor mühasibat sistemi və siyasəti bəlli etməli, təşkilatın daxili sistemi, audit prosedurlarının müəyyən edilməsini və audit işinin əlaqələndirilməsini sürətləndirməlidir. Auditor şirkətləri dürüstlük, gizlilik, audit sübutları, bacarıq və səlahiyyət, daxili nəzarət sistemi, işçi sənədlər və hüquqi çərçivə prinsipləri altında fəaliyyət göstərirlər. Auditorun qərəzsiz davranışı olmalıdır və istənilən maraqdan azad olmalıdır. Onlar işlərində dürüst və səmimi olmalıdır və heç bir önyargı olmadan fəaliyyət göstərməkləri zəruridir. Auditorun

audit zamanı əldə etdiyi bütün məlumatları gizli saxlamalıdır. Müştərinin razılığı olmadan məlumatı hər kəslə bölüşməməli və məlumatın yalnız müştərinin icazəsi ilə paylaşılmasını təmin etməlidir. Auditor yoxlamadan əvvəl auditor sübutlarının toplanması üçün əsaslı və uyğunluq prosedurlarına riayət etməlidir. Mühasibat prosedurları vasitəsi ilə auditor məlumatların düzgünlüyünə, tamlığına və etibarlılığına, müştəri təşkilatında istifadə edilən daxili nəzarət sisteminə dair sübutları toplaya bilər. Audit sübutlarının qiymətləndirilməsi və nəzərdən keçirilməsi əsasında auditor bir təşkilatın maliyyə hesabatları ilə bağlı fikirlərini ifadə etməlidir. Auditorun digərləri tərəfindən görülmə işlərə etibar edilməsinə icazə verilir, lakin ona istinad edərkən lazımi rəy göstərməlidir. Hesabatda onun istinad mənbəyini qeyd etməlidir.

1.2 Bank olmayan maliyyə institutarının kənar maliyyə hesabatı auditinə ehtiyacın zəruriliyi

Son dövrdə baş verən maliyyə böhranı banklarda risklərin idarə edilməsi, idarəetmə və idarəetmə proseslərində zəifliklər ortaya qoydu, həm də bankların xarici audit yoxlamalarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının vacibliyini vurğuladı. Mərkəzi bankların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında rol oynadığını, bankların maliyyə hesabatlarının xarici audit yoxlamalarının keyfiyyətinə olan tələbatını nəzərə alaraq mərkəzi bankın müşahidə şuraları artıq bu məsələyə daha ciddi yanaşmasını və prosedurların təkmilləşdirilməsini önə sürdülər. Bank sektoru iqtisadiyyat sektorları arasında unikaldir, çünki maliyyə sabitliyinə və iqtisadiyyatda maliyyə qaynaqlarının və resurslarının verilməsi üçün mühüm rol oynayır. Bu sektor sistemli əhəmiyyətli banklar qlobal maliyyə böhranına səbəb ola biləcəyi böyük qlobal bankları əhatə edir. Bankın daxili nəzarətçiləri və ya daxili auditorları ilə kənar auditorlar anlayışı daha açıq şəkildə ifadə etsək deyə bilərikki nəzarətçilər əvvəlcə bank sisteminin sabitliyini təmin etməklə və bazarın etibarlılığını təmin etmək məqsədilə fərdi bankların təhlükəsizliyini və sağlamlığını təmin edirdilər. Lakin sonradan nəzarətin effektivliyini artırmaq üçün daxili auditorlar kənar auditorların bank

auditini aparmasına və keyfiyyətin artırılmasına böyük maraq göstərirlər çünki xarici auditorlarla effektiv əlaqələrin qurulması bank nəzarətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirə bilər. Xarici audit, daxili daxili audit qrupunun edə bilməyəcəyini qərəzsiz edir. Daxili auditorlar kömək edə bilmədikləri halda, öz tapıntılarının nəticələrinə şəxsən sərmayə qoyurlar, lakin təşkilat öz hesabatlarından narazıdırsa, xarici auditorun əksinə olan narahatlıqlar yoxdur. Bu yanlışlığın olmaması bir şirkətin maliyyə hesabatlarının və ümumi maliyyə sağlamlığının etibarlılığının gücləndirilməsi üçün çox vacibdir. Artan tənzimləməni nəzərə alaraq, xarici auditorun istifadəsi hökumətin uyğunluq prinsipi çərçivəsində şirkətin təcrübəsini gücləndirməyə xidmət edir. Qeyri-uyğunluq sahələrini, eləcə də təşkilat daxilində fırıldaqçılıq və istismarla bağlı hər hansı bir məsələni müəyyən etmək xarici auditorun işidir. Xarici auditor bu zəiflikləri aradan qaldırmaq üçün bir çox analizi dərin olan vəziyyətlərlə üzləşir, çünki onlar biznesdən çıxarılır və üzərində təzə və obyektiv bir nəzər salınmalıdır. Xarici audit işi də şirkətin daxili audit qrupunun təlimini təşkil edə bilər. Daxili və xarici auditor arasında təhlilin rejimlərini müqayisə edərək, keçmişin performansını irəliləyir və nəticədə təşkilatın audit imkanlarını gücləndirə bilər.

Kənar auditor, maliyyə hesabatlarının bütövlükdə saxtakarlıq və ya səhvlər nəticəsində yaranmış olub-olmaması ilə bağlı ciddi təhdidlərdən azad olub-olmamasına dair ağlabatan təminat almaq üçün bankın maliyyə hesabatlarının auditini planlaşdırır və yerinə yetirir. Bir çox hallarda nəzarətçi və xarici auditor eyni məsələlərlə bağlı üst üstü düşən narahatçılıqlara malikdir. Məsələn, maliyyə hesabatlarının auditini bankda maliyyə hesabatlarına aid olan daxili nəzarətdə zəifliklərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər və bu səbəbdən ona bu sahədə daxili auditor rəyləri təhlükəsiz sağlam bank sisteminin formalaşmasına kömək edə bilər. Xarici audit prosesi tipik olaraq il boyu davam edir, lakin şirkət mühasibat qeydlərini bağlayarkən və maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən xarici auditorlar maliyyə hesabatlarını test etməyə başlayır. Xarici auditor daxili audit işçiləri ilə əhəmiyyətli daxili problemləri

olan sahələri və ya seqmentləri nəzərdən keçirmək üçün tərəfdaş ola bilər və auditin belə bir nəzərdən keçirilməsinə uyğun planlaşdırma bilər. Xarici auditor həmçinin audit planlaşdırma, resursların yerləşdirilməsi və sınaq planlarını müzakirə etmək üçün il ərzində bölmənin başçıları ilə əlaqə saxlaya bilər. arici audit prosesi üç istifadəçi qrupu - şirkətin idarə olunması, tənzimləyicilər və investorlar üçün vacibdir. Bir şirkətin üst səviyyə idarə edilməsi və audit komitəsi əməliyyat risklərinin və zərərlərin yüksək risklərini göstərən seqmentləri öyrənmək üçün audit hesabatını nəzərdən keçirir. Tənzimləyicilər auditor hesabatlarında biznes tendensiyalarını və korporativ təcrübələri aşkarlayır və bu cür təcrübələrin tətbiq olunan qanunlara uyğun olmasını təmin edir. İnvestorlar şirkətin iqtisadi vəziyyətini və rəhbərliyinin qısa müddətli təşəbbüslərini və ya uzunmüddətli strategiyalarını qiymətləndirmək üçün auditor rəylərini oxumuşdur. Xarici audit prosesi şirkətin daxili nəzarətləri, prosesləri, qaydaları və siyasətlərinin kifayət qədər, effektiv və hökumət tələblərinə, sənaye standartlar və şirkət siyasəti. Bu tip audit də hesabat mexanizmlərinin maliyyə hesabatlarında səhvlərin qarşısını almasını təmin edir. Audit hesabatında istifadəçilər investorları, şirkətin idarəçiliyi, tənzimləyicilər və biznes tərəfdaşları, məsələn, kreditorlar, təchizatçılar və kreditorlar daxildir.

Xarici audit hesabatı investorlara və maliyyə bazarının iştirakçılarna "şirkətin mühasibat uçotunun" ədalətli "olduğunu və ümumilikdə qəbul edilmiş mühasibat prinsipləri, sənaye standartları və tənzimləyici tələblərə əməl etməsi üçün" tam təminat "təmin edir. "Tam təminat" deməkdir ki, investorlar əmindirlər ki, xarici auditorlar şirkətin prosesləri və nəzarətlərini ətraflı nəzərdən keçirdilər və audit nəticələrinin düzgünlüyünə baxdılar. "Ədalətli" yoxlama anlayışında obyektiv və ya dəqiq ifadə edir. Tamamlanmış maliyyə hesabatları balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və sahibkarlar kapitalının bəyanatı daxildir.

Maliyyə bəyannaməsi audit tənzimləyicilərin şirkətdən tələb etdiyi əsas növlərdəndir, lakin xarici auditorun çıxış edə biləcəyi digər yoxlama və təhlil növləri də var. Maliyyə hesabatının yoxlaması mühasibat uçotunun qeydlərinin

düzgün və tam olduğunu təmin edir. Bir əməliyyat auditi şirkətə daxili nəzarət, prosedur və ya mexanizmlərdə səhvləri və ya arızaları aşkar etməyə kömək edir. Uyğunluq auditi yüksək səviyyəli rəhbərliyə işçilərin vəzifələrin yerinə yetirilməsində qaydalara əməl edilməsinə necə təsir göstərdiyini qiymətləndirməyə kömək edir. İnformasiya sistemləri üzrə audit proqram və texnologiya infrastrukturunun ətrafında nəzarət funksional və adekvat olduğunu təmin edir.

1.3 Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin rolu

Bank olmayan maliyyə inistitutlarını direktorları illik hesabatlarda təqdim olunan məlumatlar və auditorların hesabatına dair məlumatlar üçün məsuliyyət daşıyırlar. Buna görə bank olmayan maliyyə insitutlarının hesabatı bank auditorlarının rolu ilə bağlı müzakirələrin başlanğıc nöqtəsidir. BOKT hesabatı müəssisənin uğursuzluqlarının tam ortaya çıxartmır. Məhz buna görə cari vəziyyət kifayət qədər erkən xəbərdar edilməməsi üçün tənqid olunur. Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin rolu kimi keyfiyyətinin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili və xarici auditorun əsas vəzifəsi öz funksiyalarının əsas vəzifələrindən asılı olaraq fərqlənir. Bu fərqlərə baxmayaraq, informasiya və biznes proseslərinin düzgünlüyünü və bütövlüyünü təmin etmək, aralarındakı payı təmin etmək kimi əsas hədəflərdən asılı olaraq müəyyən dərəcədə birləşmə var. Maliyyə hesabatlarının xarici auditor tərəfindən təsdiqlənməsinə baxmayaraq, işgüzar bazarda daha çox etibarlılığa gətirib çıxara bilər. Gələcəkdə biznesinizi maliyyələşdirmək və ya satmaq üçün yoxlanılmış hesabları təmin etmək üçün hesabınızın maddi səhvdən və ya qanunsuzluqdan qorunmasını təmin edir, bu da məqsədlərə nail olmaq üçün daha çox uğurlu olma ehtimalı yaradır. Qanuna görə dünyanın bir çox kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları müstəqil olaraq yoxlanılmalıdır. Bu tələbi yerinə yetirmək üçün xarici auditorlar maliyyə hesabatlarını keçmiş maliyyə fəaliyyətinin və hazırki maliyyə vəziyyətinin

'ədalətli və ədalətli' hesabına təmin etmək üçün nəzərdən keçirirlər. Auditə ixtisaslaşmaqla, sizi maliyyələşdirməklə məhdudlaşmır. Siz təşkilatların sağlamlıq və təhlükəsizliyə, IT və sosial məsuliyyətə hüquqi və könüllü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması kimi geniş audit növlərini həyata keçirə bilərsiniz. Təftiş edildikdən sonra, təşkilatın rəhbərliyi qrupu, qaydalara, tətbiq etmə qaydalarına, iş etikasına, daxili qaydalara və prinsiplərə riayət olunmasını təmin etmək üçün tapıntılarınızı nəzərdən keçirməlidir. Xarici auditorlar, məlumatların təhlükə altına alınmadığını təmin etmək üçün tez-tez elektron mühasibat uçotu sistemini araşdırırlar. Səhv maliyyə hesabatlarına səbəb ola biləcək hər hansı bir üsulsuzluq müəyyən etmək üçün işinizi sənayedə başqalarına müqayisə edəcəklər.

Xarici auditorlar sizin şirkətinizin maliyyələşdirməsini təsdiqləmək üçün mühüm rol oynayırlar. Potensial borc verənlər və investorlar, kreditin uzadılmasından və ya biznesiniz üçün vəsaitin köçürülməsindən əvvəl, kənar audit edilmiş maliyyə hesabatlarını tələb edirlər. Bir auditorun maddi yanlışlıqları aşkar etmədiyi aşkar edilərsə, bu, firma və ümumi peşəsi pis əks etdirir. Bu səbəbdən, müxtəlif mühasibat orqanları audit standartlarını və xarici audit firmalarının rolunu müəyyənləşdirmək üçün gözləntiləri sərbəst buraxır. Bəzi menecerlər, xarici auditor firmalarının maliyyə idarəçiliyi yaratdığını qəbul edirlər, əslində şirkət rəhbərlərinin işidir. Xarici audit firmaları, maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli həddən artıq səhvlərdən azad olduğunu və mühasibat uçotu çərçivəsinə uyğun olaraq hazırlanmış olduğuna əsaslı təminat verməkdən məsuliyyət daşıyırlar. Xarici auditorlar problemləri həll etmək üçün orada deyil, əksəriyyəti sizə tövsiyələr verir. Xarici audit firmaları mükəmməl maliyyə hesabatlarının mütləq təmin edilməsinə də məsuliyyət daşımır; yalnız kifayət qədər güvən təmin etmək üçün kifayət qədər məlumatlar yoxlayırlar.

Daxili auditor şirkətin idarə heyətinə biznesin əməliyyatları haqqında son dərəcə mühüm məlumatlar verən müxtəlif təhlil və qiymətləndirmələr aparır. Bu, idarə heyətinə daha çox müstəqil və obyektiv bir fikir verir, buna görə də onların

direktivlərinə nail olub-olmadığını görə bilirlər. Xarici auditor, adətən, əlavə audit xidmətləri göstərmək üçün istifadə oluna bilsə də, şirkətin maliyyə hesabatlarının bütövlüyü haqqında müstəqil rəy vermək üçün məsuliyyət daşıyır. Bu müxtəlif vasitələrlə əldə edilə bilər, lakin üstünlük anlayışı, məlumatların özündə əhəmiyyətli miqdarda maddi sınaqların aparılmasından çox, şirkətin daxili nəzarətləri üzərində təminat əldə etməkdir.

FƏSİL 2

BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSİTULARINDA KƏNAR AUDİTİN TƏŞKİLİ, MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

2.1 Bank olmayan maliyyə insitularında kənar auditin aparılmasının ümumi prosedurları.

Bank olmayan kredit təşkilatları öz hesabatlarını digər banklar kimi rüblük yox il ərzində bir dəfə hazırlayır. Bank olmayan kredit təşkilatlarında təbii ki audit qaydalarına və prosedurlarına ehtiyac vardır. Ölkəmizdə demək olarki o qədər də çox bank olmayan kredit təşkilatı yoxdur. Bəzilərinin isə heç veb saytları belə fəaliyyət göstərmir. Lakin əhəli bu təşkilatlarının hələ də marağındadır. Bank olmayan kredit təşkilatları digər təşkilatlar yəni banklar kimi məhsullara və xidmətlərə malikdir. Banklar kimi bu müəssisələrdə kredit verir, depozit qəbul edir, və s bank xidmətlərini göstərir. Bu fəaliyyətlərinin daha şəffaf və dolğun aparılması üçün audit rəyinə ehtiyac vardır. Bir çox bank olmayan kredit təşkilatları öz maliyyə hesabatlarını audit rəyi ilə bərabər öz veb saytlarında yerləşdirmişdir. Bildirmək lazımdır ki, bank olmayan kredit təşkilatlarının bir çoxu öz audit rəylərinə beynəlxalq prinsiplərinə əsaslanaraq və fəaliyyət göstərən audit şirkətlərinə həvalə edirlər.

Xarici audit seçərkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır:

- a) Seçilmiş auditor, MHBS, banklar və digər maliyyə qurumları haqqında məlumatların audit təcürbəsinə malik olmalıdır;
- b) Nüfuzlu bir beynəlxalq audit şirkəti olaraq, auditlərin keçirilməsində ən yaxşı təcürbəyə malik olmalıdır

- c) Auditin əhatə dairəsi və müddəti üçün təklif olunan büdcənin adekvatlığı təşkilata uyğun olmalıdır

Xarici auditorların seçim prosesində bir çox təşkilatdan təkliflər alınır. Təkliflər təhlil edildikdən sonra, bank olmayan kredit təşkilatı tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara cavab verən bir təklif seçilir və prosedurlar onun üzərindən davam etdirilir. Təşkilat kənar auditorun seçilməsinə üstünlük verərkən böyük dördlük kimi nüfuzlu beynəlxalq audit şirkətlərinə üstünlük verilir. Auditin aparılması üçün seçilmiş xarici auditorla razılaşma aparılır və auditin aparıldığı ilin 15 noyabr tarixinə Mərkəzi Banka məlumat çatdırılır. Bank və auditor arasında imzalanmış müqavilə ilə yanaşı, Beynəlxalq Audit Standartları əsasında hazırlanmış bir məktub auditor tərəfindən təşkilata göndərilir və məktubun alınması təşkilat tərəfindən təsdiqlənir. Audit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən xarici auditin erkən dayandırılması kimi bir hal baş verərsə beş iş günü müddətindən məlumat verməlidir. Müqavilənin dayandırılmasının səbəbləri məlumatda göstərməlidir. Təşkilat müvafiq hesabat ilinin sonundan sonrakı 5 (beş) ay ərzində, lakin 3 (üç) iş günündən gec olmayaraq "Audit Hesabatı" və "İdarəetmə Hesabatı" nüsxələri ilə birgə maliyyə hesabatlarının sürətlərini auditorun hesabat imzalandığı tarixdən etibarən təşkilata təqdim etməlidirlər.

Banklar və bank olmayan maliyyə insitutları , dövlətin maliyyə sisteminin mərkəzindədirlər, çünki depozitlər alaraq və kreditləri paylayaraq, pulları dövr edirlər. Bu iqtisadiyyatda sabit və səmərəli təşkilatlar üçün vacibdir. Bank olmayan kredit təşkilatları müşahidəçiləri bu səbəbdən maliyyə məlumatlarını düzgün qiymətləndirir və idarəetmə nəzarətinin effektiv olub olmadığını müəyyən edən prosedurları yerinə yetirirlər. Bu audit fəaliyyəti səbəbindən ictimaiyyət bu təşkilatların sistemində güvənə bilər. Auditorlar təşkilatların xidmətlər, sistemlər və bu sistemlərin fərildəqçilik və səhv riskləri kimi amillərdən asılı olaraq bank olmayan maliyyə insititularının əsas sahələrini müəyyənləşdirir. Onlar faiz gəlirləri daxil olmaqla, bütün qazanma axınlarını və qeyd mexanizmlərini araşdırırlar. Onlar həmçinin maraq, insan resursları və tənzimləmə xərcləri və onların qeyd

mexanizmləri daxil olmaqla, bütün xərclərin axınlarını yoxlayırlar. Borc borcları və ya aktivlərin kapitallaşdırılması üzrə təminat kimi insan qərarının elementi olan maddələr də auditorların diqqətini cəlb edir. Digər əhəmiyyətli sahələr arasında dövlət borcları, vergi aktivləri və ya kreditlər kimi əsas aktiv və öhdəliklər daxildir.

Audit planlaması proseduru

Auditor audit işini planlaşdırmaq üçün audit planını hazırlamalıdır və onu effektiv şəkildə həyata keçirməlidir.

Plan deyərkən aşağıdakı prosedurlar nəzərə alınmalıdır

- a) daxili nəzarəti də daxil olmaqla, müəssisə və onun ətraf mühitini anlamaq üçün risk qiymətləndirmə prosedurlarını həyata keçirmək
- b) əhəmiyyətli təhriflərin baş verməsi riski və audit zamanı qalan hər hansı bir maddi pozuntunun riskinə məruz qalmaması riskini ehtiva edən audit riskinin səviyyəsini qiymətləndirmək;
- c) həyata keçiriləcək audit prosedurlarının təbiəti, müddətini və dərəcəsini müəyyənləşdirmək və proqramlaşdırma;
- d) müəssisənin gözlənilən gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirə biləcəyi ehtimalını yəni hesabat tarixindən bir il keçməmiş bir dövr ərzində nəzərə almaq

Risqlərin qiymətləndirilməsi prosedurları

Bank olmayan maliyyə insitutunun və onun ətraf mühitinin bir anlayışını əldə etmək üçün auditorun aşağıdakıları bilməsi tələb olunur:

Bank olmayan maliyyə insitutunun fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin hər biri üçün üstünlük təşkil edən iqtisadi və tənzimləyici mühit

Bank olmayan maliyyə insitutunun fəaliyyət göstərdiyi hər bir sektorda mövcud olan bazar şərtləri

Həmçinin, auditor təşkilat tərəfindən təqdim olunan məhsul və xidmətlər haqqında yaxşı bilik əldə etməsini tələb edəcəkdir. Bu bilik əldə etmə zamanı auditor bazar şərtlərinə cavab olaraq banklar tərəfindən təqdim olunan və inkişaf

etdirilən əsas depozit, kredit və xəzinədarlıq xidmətlərinin bir çox fərqlərindən mütləq xəbərdar olmalıdır. Bunu etmək üçün auditor özünə aid olan riskləri və mühasibat uçotunun nəticələrini anlamaq üçün akkreditiv, alqı-satqı, faiz dərəcəsi, gələcək və swap müqavilələri və digər oxşar vasitələr kimi göstərilən xidmətlərin xarakterini anlamalıdır.

Tez-tez bir təşkilatın kredit portfelində, əmlak, nəqliyyat və təbii ehtiyatlar kimi yüksək ixtisaslaşmış sənaye sahələrinə böyük miqdarda kreditlər qoyur. Bunların təbiətinin qiymətləndirilməsi bu sənayelərin biznes və hesabat təcrübələrini anlamaq da tələb edə bilər. Bank olmayan maliyyə insitutlarının fəaliyyətinə aid bir sıra risklər mövcuddur ki hansıki təşkilatın xidmətlərinə aid olmasada, təşkilatın əməliyyatlarını formalaşdırmaq üçün kifayət qədər vacibdir. Bu risklərin xarakterini anlamaq auditorların auditoriyanın fəaliyyətini təmin etdiyi üçün əsaslıdır. Auditor, bank əməliyyatlarının müxtəlif aspektləri ilə əlaqəli maddi yanlışlıq riskini qiymətləndirmək və qiymətləndirilmiş risklərə cavab olaraq əlavə audit prosedurlarının tərtib edilməsinə kömək edir. Bank fəaliyyəti ilə bağlı biznes riskləri geniş şəkildə qruplaşdırıla bilər. Bunlara daxildir

- məhsul və xidmət riskləri
- məliyyat riskləri

Məhsul və xidmət riskləri

Bir bank olmayan kredit təşkilatında adətən ən əhəmiyyətli məhsul və xidmət riski, müştərinin və ya qarşı tərəfin tam dəyəri üçün öhdəliyi ödəməməsi riski olan a kredit riskidir. Kredit riskinə daxildir:

- a) ölkə və ya transfer riski - Xarici müştərilərə və ya qarşı tərəfə olan xarici ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial faktorları səbəbindən öhdəliklərini yerinə yetirməyən xarici müştərilər və qarşı tərəflərin riski;
- b) dəyişdirmə riski - bir müştərinin və ya qarşı tərəfin müqavilənin şərtlərini yerinə yetirməməsi riski. Bu müvəffəqiyyətsizlik, uğursuz əməliyyatın cari bazar qiyməti ilə digərinin uğurlu ola biləcək əməliyyat ilə əvəz edilməsinə

ehtiyac yaradır. Bu müqavilənin qiyməti ilə cari bazar qiyməti arasındakı fərqə bərabər olan məbləğ təşkilata zərər verə bilər

- c) hesablaşma riski- bir əməliyyatın bir tərəfinin müştəridən və ya qarşı tərəfdən dəyər almadan həll ediləcəyi risk. Bu təşkilata tam əsas məbləğin ititilməsinə səbəb olacaqdır. Kredit riskini həll etmək üçün təşkilatlar kredit funksiyasının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş kompleks sistem və prosedurlara, o cümlədən köçürmə və ödəniş ,monitorinq, dövrü təhlil və qiymətləndirməyə üstünlük verəcəkdirlər.

Digər məhsul və xidmət riskləri aşağıdakılardır.

Faiz dərəcəsi riski - mənfəətin gələcək hərəkətlərə həssaslığından irəli gələn zərər riski dərəcələri.

Likvidlik riski - borc öhdəliyini yerinə yetirmək üçün təşkilatın kifayət qədər vəsait olmaması səbəbindən yaranan risk

Məzənnə riski - xarici valyuta aktivlərinə, öhdəliklərinə, hüquq və öhdəliklərinə tətbiq edilən valyuta məzənnələrində hərəkətlərdən yaranan zərərin riski

Bazar riski - investisiyaların bazar qiymətlərindəki hərəkətlərindən yaranan zərərin riski

Fidusiar risk - digər tərəflərin adından aktivlərin idarə edilməsində təhlükəsiz əməliyyatlardan və ya səhlənkarlığı qoruyan amillərdən yaranan zərərin riski.

Substantiv prosedurlar

Maliyyə hesabatında qalıqlar üzrə aparılacaq xüsusi əsas prosedurların mahiyyəti, dövrü və dərəcəsi auditorun xas və nəzarət riskinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Substantiv prosedurlar maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli yanlışlıqlar aşkar etmək üçün audit sübutlarının əldə edilməsi üçün aparılan sınaqlardan ibarətdir. Substantiv prosedurların əsasən iki növü var. Bunlar əməliyyatlar və qalıqların detallı testləri və analitik prosedurlardan ibarətdir. Audit

sübutlarını substantiv prosedurlardan əldə edərkən auditor maliyyə hesabatlarının təsdiqinə nəzarət ilə bərabər bu prosedurlardan yaranan audit dəlillərini nəzərə almalıdır. Bir bank olmayan kredit təşkilatı mənfəətinin müəyyənləşdirilməsində adətən iki ən mühüm element faiz gəlir və faiz xərcidir. Bunlar, faizli borc və borc öhdəliklərinə aid birbaşa əlaqələrə malikdir. Bu münasibətlərin əsaslılığını müəyyən etmək üçün auditor hesabat dövründə hesablanmış gəlir və xərclərin orta hesablanmış qalıqlar əsasında hesablanmış məbləğlərdən və təşkilatın il ərzində göstərilən dərəcələrindən fərqləndiyini qiymətləndirə bilər. Bu tədqiqat, adətən, bankın öz biznesinin idarə olunmasında istifadə etdiyi aktiv və öhdəliklərin kateqoriyalarına aid edilir. Belə bir tədqiqat, məsələn, əhəmiyyətsiz miqdarda qeyri-vəzifə borclarının mövcudluğunu vurğulamalı ola bilər. Bundan əlavə, auditor eyni dərəcədə kreditlər və depozitlər üçün il ərzində bazarda üstünlük təşkil edənlərə göstərilən dərəcələrin əsaslandırılmasını qiymətləndirmək istəyə bilər.

Audit prosedurları müştərilər tərəfindən təqdim olunan maliyyə məlumatlarının keyfiyyətini müəyyən etmək üçün auditor tərəfindən istifadə olunur. İstifadə edilən dəqiq prosedurlar, işin mahiyyətinə və auditorların sübut etmək istədikləri audit iddialarına əsasən, müştəridən müştəriyə fərqlənəcəkdir. Bank olmayan maliyyə insitutlarında audit prosedurlarının bir neçə ümumi təsnifatı var.

Təsnifat testi. Audit prosedurları əməliyyatların mühasibat qeydlərində düzgün təsnifləşdirildiyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, sabit vəsaitlərin alınması üzrə qeydlər düzgün əsas aktivin hesabına düzgün təsnifləşdirildiklərini yoxlamaq üçün nəzərdən keçirilə bilər.

Tamamlıq test. Audit prosedurları mühasibat qeydlərindən hər hansı bir əməliyyatın əksik olub olmadığını yoxlamaq üçün test edə bilər. Məsələn, müştərilərin bank hesabatları təchizatçılara ödənişlərin hər hansı bir kitabda qeyd olunmadığını və ya müştərilərin pul köçürmələri qeyd olunmadığını yoxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Başqa bir nümunə olaraq müştərinin maliyyə hesabatlarında tanınmayan əlavə öhdəliklərə malik olduğunu görmək üçün rəhbərlik və üçüncü tərəflərlə sorğu göndərilə bilər.

Kəsmə testi. Audit prosedurları əməliyyatların düzgün hesabat dövrü ərzində qeyd olunduğunu müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, göndərmə gündəliyi ayın son günündə müştərilərə göndərilən daşınmaların düzgün dövrdə qeydə alındığını yoxlamaq üçün nəzərdən keçirilə bilər.

Təcrübə testi. Müştəri iddia etdiyi əməliyyatlar həqiqətən meydana gəldiyini yoxlamaq üçün audit prosedurları hazırlana bilər. Məsələn, bir prosedur müştərinin müştəri sifarişi və göndərmə sənədləri kimi dəstəkləyən sənədlərlə yanaşı satış kitabçasında göstərilən xüsusi faktura göstərməsini tələb edə bilər.

Varlıq testi. Audit prosedurları aktivlərin mövcud olub-olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, auditorlar mühasibat qeydlərində göstərilən inventarın həqiqətən mövcud olub-olmadığını görmək üçün götürülmüş bir inventarı müşahidə edə bilərlər.

Haqq və vəzifələri test etmə. Audit prosedurları müştərinin həqiqətən bütün aktivlərinə sahib olub-olmadığını görmək üçün təqib edilə bilər. Məsələn, inventarın həqiqətən müştəri tərəfindən sahibi olub-olmadığını və ya bunun əvəzinə üçüncü tərəfdən yükləmədən keçirildiyini görmək üçün suallar verilə bilər.

Qiymətləndirmə testi. Audit prosedurları aktivlərin və öhdəliklərin müştəri kitablarında qeyd olunduğu qiymətləndirmələrin doğru olub-olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bir prosedur bazar qiymətləri məlumatlarını yoxlamaq, qiymətli kağızların bitmə dəyərlərinin doğru olub-olmadığını görməkdir.

Təchizatların testi, auditorların iddia səviyyəsində yanlışlıq riskinin əhəmiyyətli olduğunu düşündükdə həyata keçirən əsaslı audit prosedurudur. Bank olmayan maliyyə insitutların yoxlanması zamanı auditorlar adətən kreditləri riskli hesab edirlər. Bunun səbəbi, müəssisənin çox kredit verdiyini, qazandıqları maraqların daha çox olmasıdır. Buna görə, ətraflı bir test olaraq, auditorlar müəssisənin borc alan müştərilərə təsdiq məktubları göndərilər. Bu borcalanlar qalıqları və faizlərini təsdiqləyən məktublara cavab verirlər. Yenidən hesablamalar və fiziki yoxlama auditorların istifadə etdiyi digər detallar arasındadır. Bu testlər məlumatların qanuni olduğunu sübut edir.

Bank olmayan maliyyə insitutlarının maliyyə hesabatlarını yoxlamasına baxmayaraq, auditorlar maddi prosedurların ikinci növünü, əsaslı analitiklərdən istifadə edirlər. Bu təhlilləri həyata keçirərkən onlar maliyyə məlumatları arasında mövcud olan məqbul münasibətləri tapmağa çalışırlar. Məsələn, əgər təşkilatın borcları artırsa, auditorlar faiz gəlirlərinin müvafiq artımını gözləyirlər. Bu artımı faizlə tapa bilmədikləri halda, bu vəziyyətə kömək edən ağlabatan faktorlar müəyyən edir, hesablayır və təsdiqləyirlər.

Adətən, maddi yanlışlıq riski yüksək olmadıqda, auditorlar öz fikirləri üçün yoxlamaların və əsas analitiklərin testinə əsaslanırlar. Nəzarət imtahanları, idarəetmənin və ya sistemin fəaliyyətinin idarə edilməsinin necə effektiv olduğunu müəyyən etmək üçün auditorların yerinə yetirdiyi prosedurlardır. Onların məqsədi mövcud olduqda əhəmiyyətli nəzarət zəifliklərini tapmaqdır. Məsələn, auditorlar təşkilatın sisteminin faiz və əsas borcu doğru hesab etdiyini yoxlayırlar. Həmçinin müvafiq təşkilat işçilərinin müvafiq razılığa malik olanları təsdiqləməyini yoxlayırlar.

Xəzinə fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi mühitə müəyyən audit prosedurları tətbiq edilir. Bu mühiti başa düşmək üçün auditor əvvəlcə miqyası, həcmi, mürəkkəbliyi və riskini başa düşməlidir

Xəzinə fəaliyyəti. Auditor bank olmayan maliyyə insitutlarının digər işlərinə nisbətən xəzinə fəaliyyətinin əhəmiyyətini anlamaq və xəzinədarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi çərçivəni başa düşməlidir. Bu baxımdan xəzinədarlıq əməliyyatları, maliyyə alətlərinin alınması, satılması, borclanması və kreditləşdirilməsi ilə bağlı bütün fəaliyyətləri təmsil edir. Maliyyə alətləri qiymətli kağızlar, pul bazarı alətləri və ya törəmə alətlər ola bilər. İnvestisiya şirkətləri adətən bu cür əməliyyatlara öz istifadəsi (məsələn, risklərin riskinin hedcinq məqsədləri üçün) və ya müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün daxil olurlar. Onlar ticarət fəaliyyətini daha böyük və ya daha kiçik dərəcədə həyata keçirirlər. Bank olmayan maliyyə insitutları öz xəzinədarlıq fəaliyyətlərini idarə olunan və idarə olunmayan maliyyə alətinin xüsusi növü əsasında deyil, müxtəlif risklər əsasında idarə edirlər. Auditorlardan müəssisələrin əldə etdiyi törəmələrin auditi nəticələri

nəzərə alınması tələb olunur. Auditor şirkət tərəfindən həyata keçirilməsi təklif edilən xəzinə əməliyyatları xarakterini təsvir edən investisiya siyasətini yaxşı sənədləşdirdiyini və bu cür əməliyyatlar üçün icazə verdiyini yoxlamalıdır.

Auditor bu anlayışı əldə etdikdən və tənzimləyici testləri qənaətbəxş nəticələrlə yerinə yetirdikdən sonra auditor, dövr ərzində daxil edilmiş əməliyyatların qeydiyyatı və müvafiq mənfəət və itkilərin dəqiqliyini qiymətləndirməlidir. Həmçinin aşağıdakı prosedurlarlada nəzərə alınmalıdır.

- a) dövr sonlarında açıq mövqələrin mühasibat uçotu sistemlərinin əməliyyatları və uyğunlaşma ilə uyğunluğu
- b) müvəqqəti tarixdə və ya son dövrdə üçüncü şəxslərin təsdiqləmələri vasitəsilə görülməli vəzifələrin mövcudluğu
- c) reallaşdırılmamış mənfəət və zərərləri hesablamaq üçün dövr son tarixində istifadə edilən valyuta məzənnələrinin, faiz dərəcələrinin və ya digər bazar qiymətlərinin uyğunluğu;
- d) ilin sonu üzrə maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərini müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirmə modelləri və fərziyyələrin uyğunluğu
- e) xüsusilə gəlirlərin tanınması və hedcinq edilmiş və ticarət alətləri arasındakı fərqlər ətrafında istifadə olunan uçot siyasətlərinin uyğunluğu

Yeni məhsullar və ya fəaliyyətlər olduğu yerlərdə xüsusi risklər tez-tez yaranır. Bu riskləri həll etmək üçün auditor əvvəlcə bu hallar üçün əvvəlcədən təyin edilmiş prosedurların olduğunu təsdiq etməlidir. Ümumiyyətlə, müəssisə bu cür fəaliyyətlərə yalnız nəzarət sistemləri vasitəsilə yeni əməliyyatların düzgün axını təmin edildikdə, müvafiq IT sistemləri tamamilə yerinə yetirildikdə (və ya müvəqqəti müvəqqəti sistem dəstəyi olduqda) müvafiq prosedurlar düzgün şəkildə sənədləşdirildikdə nail olur. Bu məlumatlara əsasən, auditor əlaqəli risk profilini yaratmalı və daxili nəzarət və uçot sistemlərinin etibarlılığını təsdiq etməlidir.

Qiymətləndirmə prosedurları

Auditor maliyyə hesabatlarının tarixindən etibarən bütün portfel qiymətləndirmələrini test edə bilər. Auditor auditi aparılmış dövrdən şirkət

tərəfindən hesablanmış dəyərlərlə razılaşdırmaq üçün seçilmiş tarixlər üzrə əməliyyatlar sınaqır. Bu testlərin dərəcəsi auditorun qərarına əsasən tolerativ səhv hesabat, qiymətləndirilmiş risklər və əhəmiyyətli yanlışlıq riski nəzərə alınaraq və auditorun əldə etməyi planlaşdırdıqları dərəcədə qiymətləndirilməlidir. İnvestisiya qiymətli modelini (daxili inkişaf etmiş matris qiymətləri modelini daxil olmaqla) istifadə edərək investisiya şirkətinin qiymətləndirdiyi zaman, auditor, ədalətli dəyəri müəyyən etmək üçün müəssisənin prosesindən asılılığı əldə etməlidir və aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

- a) ədalətli dəyər ölçmələrini təyin etmək üçün istifadə olunan proses üzərində nəzarət, məsələn, məlumatların idarə edilməsi və investisiya idarəçiliyi funksiyaları arasında və qiymətləndirmələrin aparılması üçün məsul olanlar arasında vəzifələrin ayrılması
- b) ədalətli dəyəri müəyyən edənlərin təcrübəsi və təcrübəsi ölçülər
- c) qiymətləndirmə prosesində informasiya texnologiyalarının rolu, dəyişmə nəzarətinin bütövlüyü və dəyərləndirmə modelləri və informasiya sistemləri üçün təhlükəsizlik prosedurları
- d) ədalətli dəyərin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan əhəmiyyətli fərziyyələr, eləcə də idarəetmənin fərziyyələrini inkişaf etdirmək və tətbiq etmək üçün istifadə olunan proseslər, o cümlədən rəhbərliyin mövcud fərziyyələrin inkişaf etdirilməsi üçün mövcud bazar məlumatlarından istifadə edib-edilməməsi
- e) əhbərliyin fərziyyələrini dəstəkləyən sənədlər
- f) qiymətləndirmə modellərində istifadə edilən məlumatların uyğunluğunu, vaxtında tamlığını və etibarlılığını nəzarət etmə
- g) Qiymətləndirmə siyasətinin qurulmasında şirkətin idarə heyətinin rolu və modelin bu siyasət və qaydalara və ya tənzimləyici orqanlara uyğunluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Auditor adətən istifadə olunan qiymətləndirmə modellərini, o cümlədən onların fəaliyyətini əhatə edən nəzarət vasitələrini sınaqmalıdır və fərdi müqavilələrin,

qiymətləndirmə dərəcələrinin və fərziyyələrin detallarının müvafiq modellərə daxil olub-olmamasını nəzərə alır. Bu alətlərin / müqavilələrin bir çoxu son dövrlərdə inkişaf etdilər və dolayısı ilə qiymətləndirmələrini sınaqdan keçirərkən auditor aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır.

- a) Əsas müqavilələrin şərtlərinə dair heç bir hüquqi presedent ola bilməz. Bu, həmin şərtlərin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsini çətinləşdirir
- b) Bu alətlərin xas olan riskləri ilə tanış olan nisbətən az sayda idarəetmə işçisi ola bilər. Bu, yanlış sitatların meydana gəlməsi riskinə daha çox məruz qalması və yanlış məlumatların qarşısını ala biləcək yoxlamaların vaxtında aşkarlanması və düzəldilməsi üçün daha çox çətinlik yaratmasına gətirib çıxara bilər.

Bu alətlərin bəziləri tam iqtisadi dövrü vasitəsilə yox idi və buna görə də onların dəyərini eyni dərəcədə müəyyən dərəcədə qiymətləndirmək çətin ola bilərdi. Eyni şəkildə, bank olmayan maliyyə institutu tərəfindən öz mövqelərini təhvil etmək üçün istifadə olunan digər əvəzləşdirmə alətləri ilə müqayisədə kifayət dərəcədə etibarlılığı ilə proqnozlaşdırmaq çətin ola bilər. Auditor bu nisbətlərin etibarlılığına dair kifayət qədər müvafiq audit dəlillərini almalıdır. Auditor müəyyən edilmiş əməliyyatların nümunəsini nəzərdən keçirməli hesab etməlidir.

2.2 Bank olmayan maliyyə institutlarının kənar auditinin təhlili

Müstəqillik, obyektivlik və peşəkar yanaşma audit inandırıcılığının əsasını təşkil edir və ictimaiyyətin audit peşəsinə və qanuni auditinə etibar edir. Auditorun auditin keyfiyyətinə, şirkətlərin maliyyə hesabatlarına və daxili auditorun etibarına olan inamın artırmaq üçün müstəqil təhlükəsizlik tədbirlərini və qaydalarını təkmilləşdirmək yollarına davamlı olaraq baxmağı zəruridir. Tənzimləyici

orqanlar, nəzarət orqanları və qanunvericilik orqanları auditorların müstəqilliyini, obyektivliyini və peşəkar skeptikliyinə artırmaq yollarını və auditor ilə rəhbərlik arasında çoxsaylı tanışlığın bazar problemlərini həll etməyi düşünür. Qlobal maliyyə böhranı, bankların yoxlamalarının möhkəmliyi və keyfiyyəti ilə bağlı xüsusi narahatlıqlar yaradıb. Bəzi qanunverici və tənzimləyicilər məcburi audit firmasının təşkilatı daim təhlil etməsi xəttini təklif edir və ya təqdim etdilər. Bəzi maraqlı tərəflər məcburi audit firmasının rotasiya ilə bağlı daha çox prosesual tələblərin banklar və bank olmayan maliyyə təşkilatları üçün daha geniş spesifik olaraq qəbul edilməsini vacib hesab edirlər. Ümumi olaraq deyə bilərikki bunu bütün maliyyə institutları üçün təklif etmək olar. Məcburi audit rotasiyası bir çox audit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Bu termin artıq müasir dövrdə öz yerini bir çox sahədə göstərir. Məcburi audit rotasiyası nədir?

İyun 2017-ci il tarixində, Auditorlar üçün müstəqil tənzimləmə heyəti 2017-ci ilin aprel 1-dən etibarən başlayan və ya sonra da davamlı olaraq davam bütün ictimai maraq dairələri üçün məcburi audit firmasının rotasyonunu rəsmi olaraq elan etdi. Məcburi audit rotasiyası konsepsiyası 2017-ci ilin əvvəlində Dövlət Hesablamalarında Daimi Komitə tərəfindən keçirilən iki ictimai konfransda, bir çox maraqlı tərəflər tərəfindən ciddi şəkildə narazılıqla qarşılandı. Bir çox audit şirkətlərini eləcədə böyük dördlük şirkətlərinin mövqeyi auditorun müstəqilliyini, audit keyfiyyətini və peşəkarlığı dəyişdirmək üçün hər hansı bir tədbirin görülməsi üçün bu məsələni ciddi müzakirə mövzusu olaraq ortaya qoydu. Məcburi audit rotasiyası bu məqsədlərdən hər hansı birinə nail olmaq üçün ən yaxşı mexanizm olmadığı diqqətə cəlb edildi. Məcburi audit firmasının rotasiyası müvafiq və ya mütənasib bir həll deyil, çünki məsələləri həll etmədən qarşıya əhəmiyyətli və lazımsız risklərə etmək keyfiyyətini önə çıxarır. Bu konsepsiya müstəqilliyi yaxşılaşdırmlr əksinə bunu təhdid edir seçki və rəqabətin azaldılması, audit komitəsinin rolu və məsuliyyətlərinin azaldılması və müstəqillik əldə etmək daha mürəkkəb məsələdir. İkincisi, audit və kapital bazarının etibarlılığının pozulmasına gətirib çıxaran bu konsepsiya sonradan risklərin yaranma sürətini artırır. Auditorun obyektivliyini yaxşılaşdırmır - auditorun fəaliyyətinin və yanaşmalarının kifayət

qədər biliklərə malik olması və qərarların effektiv şəkildə qarşılanmasına və qərarların mübahisələndirilməsinə dair audit komitəsi və rəhbərliyi ilə əlaqələrinin təhlükəsizliyinə güvənməlidir. Bu konsepsiya idarəetmə ilə auditor arasında çox tanışlıq məsələlərinə toxunmur bu arqument fiqurdur. Bu konsepsiya həmçinin auditin keyfiyyətini yaxşılaşdırmır - çox tez-tez dəyişiklik şirkətin məlumatı, onun prosesləri və risklərini azaltmaqla, auditin keyfiyyətini və nəticədə sərmayə bazarlarına dəyərini aşağı sala və siyasətin düzgün tətbiq olunmamasını yaxud aşkar etməməsi riskini artırır. Auditor daha böyük, daha mürəkkəb şirkətlərə və xüsusilə də maliyyə institutları üçün məcburi audit firmasının rotasiya ilə bağlı daha çox prosesual tələblərin, xüsusilə də daha qısa dövrlərdə, daha ciddi risklər gətirəcəyinə inanır və bu konsepsiyayı maliyyə hesabatlarının təhlilində ləğv edir.

Bank olmayan maliyyə institutlarının kənar auditinin təhlili dedikdə ilk ağla gələn fikirlərdən biridə bu təhlilin nə dərəcədə keyfiyyətli aparılacağını tətbiq etməkdir. Bunun üçündən audit keyfiyyətinin tam şəffaf olmağı mütləqdir. Bir çox auditor firması son illərdə auditin keyfiyyətinə ciddi şəkildə sərmayə yatırmışdır və nəticələr ürəkaçandır. Lakin bir keyfiyyətin artırılması və təhlilin aparılması üçün bir çox çatışmazlıqlar vardır. Audit çatışmazlığı tez-tez aşağıdakı hallarda baş verir.

- a) Maddi səhv risklərin qiymətləndirilməsi və cavablandırılması zamanı
- b) Maliyyə hesabatlarına daxili nəzarətin audit zamanı
- c) Ədalətli dəyər ölçmələri daxil olmaqla, mühasibat uçotunun audit zamanı aparılan zaman

Franszel audit firmalarının, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və keyfiyyət-nəzarət sistemlərini təkmilləşdirməklə ictimai şirkət mühasibat nəzarəti şurası tapıntılarına cavab vermək üçün əhəmiyyətli resursları ayırdığını etiraf etdi. Onun sözlərinə görə, böyük firmalar arasında dəyişən dərəcələrə görə, ictimai şirkət mühasibat nəzarəti şurası yuxarıdakı problemlərin düzəlişləri müşahidə edib. Nəticədə söyləyib ki, daha çox işlər görülməlidir. Bilinən çatışmazlıqları və əlaqədar keyfiyyəti idarə edən məsələləri aradan qaldırmaqla yanaşı, təşkilatlar,

keyfiyyəti idarəetmə sistemlərinin profilaktik cəhətlərinə diqqət yetirməlidirlər - detektiv monitoring üsullarından əlavə, audit prosesinə keyfiyyətinin artırılması üçün öncədən tədbirlər görməlidirlər. İctimai şirkət mühasibat nəzarəti şurasının direktoru Helen Munter audit şirkətlərinə auditin təhlili zaman aşağıdakıları təklif etmişdir.

Təşkilatları diqqətlə seçmək şərtidir. Bu sahədə pis bir qərar sonda dəhşətli nəticələrə səbəb ola bilər

Kadrları səmərəli istifadə etmək lazımdır . Təşkilatın siyasəti işçilərin müvafiq ixtisaslar üzrə müvafiq işlərə təyin olunmasını, lazımi təlimlərin verildiyini və düzgün ixtisasla işləyən işçilərin qabaqcıl olduğunu təmin etmək ola bilər. Audit qrupunun üzvlərinin iş yükünü nəzərə almaq və auditi yerinə yetirmək üçün kifayət qədər vaxt ayrılması da vacibdir.

Məsləhət mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi. Siyasətlər və prosedurlar kadrları nüfuzlu ədəbiyyata müraciət etməyi və lazımi zaman lazımi vaxtlarda doğru mütəxəssislərə müraciət etməyi təşviq edə bilər. Audit şirkətləri mühüm mühasibat standartlarını qəbul edərkən konsaltinq daha vacib ola bilər.

Hərtərəfli nəzərdən keçirmək və nəzarət etmək vacibdir. İctimai şirkət mühasibat nəzarəti şurası -nın bir çox tapşırıqları, mühakimə tərəfdaş və nişan keyfiyyəti nəzərdən keçirən şəxs tərəfindən nəzərdən keçirilmiş mühüm mühit sahələrində baş vermişdir. Bunun səbəbləri vaxt çatışmazlığını ehtiva edə bilər, məsuliyyət qrupu ilə müzakirələrə çox diqqət yetirmək və ya kifayət qədər ətraflı məlumatı olmayan xülasələri nəzərdən keçirmək olar.

Maliyyə hesabatlarının analitik baxılması audit strategiyasının seçilməsi üçün vacibdir. İqtisadi və maliyyə fəaliyyətinə dair əməliyyatların nəticələri maliyyə hesabatlarında sintetik göstəricilər şəklində əks olunduqda auditor iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin ekspertizası, yoxlanılması və obyektiv qiymətləndirilməsi, xüsusi xüsusiyyətləri öyrənmək və audit strategiyasını yaratmaq üçün müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətini bilməli olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatında bir müəssisə biznes formasını seçə bilər, bir və ya daha çox fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Ancaq fəaliyyətin bu növü əsas fəaliyyət növü olmalıdır. Maliyyə nəticələri də

fəaliyyət növünə əsaslanır. Buna görə auditor yoxlama və yoxlama aparmadan əvvəl auditorun müəssisənin maliyyə hesabatları barədə məlumatlandırılmalıdır. Maliyyə hesabatlarını təhlil etmək və üç əsas sahədə - müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyindən, maliyyə və iqtisadi potensialından və fəaliyyət strategiyasından asılı olaraq audit nişan strategiyasını seçmək vacibdir. Eyni zamanda, auditorun yoxlamadan əvvəl auditor tərəfindən yoxlanılacaq müəssisə haqqında müvafiq məlumatları olmalıdır. Təftiş metodlarının seçilməsi üçün analitik mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarını təhlil etmək, müəssisənin balansını tam oxumaq, maliyyə nəticələrini öyrənmək və yekun nəticə çıxarmaq üçün vacibdir. Maliyyə hesabatlarına dair rəqəmləri təhlil etmək üçün auditor ilk növbədə balansın iqtisadi məzmununu və onun əsas hesabatını olan maddəni xarakterizə etməlidir. Müəssisənin balansı iki hissədən ibarətdir. Bunlar, balansın yuxarı və aşağı hissələrini dikey şəkildə təsdiqlənmiş aktivlər, kapital və öhdəliklərdir. Müəssisə fəaliyyət göstərdiyi üçün iqtisadi əməliyyatların nəticələri balans hesabatında əks olunub. Buna görə balans strukturunda dəyişikliklər təhlil edilməlidir. Balansın balanslaşdırılmasını təmin etmək üçün spesifikasiyaların açıq şəkildə müvafiq aktivlərə verilməsi çox vacibdir. Xərclərin bölüşdürülməsindəki fərqlərin aradan qaldırılması, gəlirlilik səhvənin yaranmasına səbəb ola bilər. Çox hallarda, bitməmiş istehsal xərclərinin qeyri-kafi paylanması göstəricilərin dəqiqliyini təmin edə bilməz. Buna görə audit prinsipləri nəzərdən keçirilməli və nəzərdən keçirilməlidir və maliyyə hesabatları yoxlanılmadan audit yaddaşının daha da gücləndirilməlidir. Bundan sonra müəssisə balansının analitik təhlili aparılmalı və audit-audit strategiyası seçilməlidir. Daha doğrusu, müəssisənin mövcud mühasibat uçotu məlumatlarının ilkin analitik təhlili audit auditinin ekspertizasının təyin ediləcəyini proqnozlaşdırmalıdır və yerdəyişmənin təsdiqlənməsi audit hesabatında əks olunmalıdır. Təşkilatın maliyyə vəziyyəti qiymətləndirmə mərkəzi nəzarəti altında olduğu üçün bütün əməliyyatlar mənfəət və onun baş verməsi, mənfəətdən istifadə ilə əlaqəli olmalıdır.

2.3 Bank olmayan maliyyə insitutlarının kənar auditinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

1991-ci ilədək Sovet İttifaqında Azərbaycana daxil olan yoxlama mühüm mühasibat uçot sisteminin yüksək reallaşdırıcı xarakterini əks etdirdi. Bu əsasən bir yoxlama icraatı idi, son hesablar isə eyni qrup daxilində başqa bir müəssisədən mühasiblərin mühasibat uçotu ilə müqayisə olundu. Təxminən 10 il qısa müddət ərzində tam fəaliyyət göstərən və səlahiyyətli audit peşəsi yaradılmadığı təəccüblü deyil. Bir neçə böyük beynəlxalq şirkət istisna olmaqla, Beynəlxalq Audit Standartlarına (ISAs) uyğun audit yeni bir konsepsiyadır. 2001-ci ilin aprel ayından etibarən Azərbaycan Auditorlar Palatası (COAA) 27 yerli firma və 5 xarici şirkətə audit lisenziyaları verib. "Böyük beş" beynəlxalq mühasibat firmalarının dördünün Azərbaycanda ofisləri var: PricewaterhouseCoopers, Ernst & Young, Arthur Andersen və KPMG. Deloitte Touche Tohmatsu, bir əlaqəli firma vasitəsilə varlığı təmin edir. 5 lisenziyalı xarici mühasibat firması 2001-ci ilin birinci yarısında ümumi ödənişlərin 78 faizini qazanmışdı. Onların ödəniş strukturları daxili tərəfdaşlardan 23 dəfə çoxdur.

Ölkəmizdə auditin inkişaf prosedurlarının arxasında bəlli bir konsepsiya dayanır. Bu konsepsiyanın bir çox əsas qarşıya qoyulan məqsədləri vardır. Bu məqsədlər içərisində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən auditor xidmətlərinin gələcəkdə inkişaf planlarının müəyyən edilməsi, auditor bazarının gücləndirilməsi, audit fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanması və onun təkmilləşməsi, aparılan audit standartlarının beynəlxalq standartlara uyğun aparılması bundan başqa ölkə iqtisadiyyatından auditə yüksək dərəcə önəm verilməsi və gücləndirilməsi yer almışdır. Şəffaf prosedurlarının təmin olunması və korrupsiyanın qarşısının alınması üçün kənar auditorların rolunu və onların görülən işə məsuliyyətini gücləndirmək üçün bir çox planlar aparılmaqdadır.

Azərbaycanda auditin qarşısında duran problemlərin müəyyən edilməsi bazar iqtisadiyyatının əsas infrastruktur sektorlarından olan bazarda gələcək inkişaf tendensiylərinin müəyyən edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Konsepsiya tərtib edərkən aşağıdakı auditor məsuliyyətləri nəzərə alınır:

- a) maliyyə hesabatlarının auditinin səmərəliliyinin artırılması, dəqiq və dürüst maliyyə hesabatları istifadəçilərinin mənafelərinin obyektiv və səlahiyyətli yoxlama əsasında qorunmasını təmin etmək
- b) mühasibat uçotu apararkən və maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən hüquqi tələblərə riayət olunmasını təmin etmək
- c) dövlətdə vergi ödəyiciləri onların öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, vergilərin düzgünlüyünə və vergilərin bölüşdürülməsinə və dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara ayrılmasına nail olmaq.
- d) qanuni maliyyə hesabatları uyğunluğu təmin edərək risklərin azaldılmasına nail olmaq;
- e) -iqtisadi inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin genişləndirilməsi
- f) audit genişləndirilməsi korporativ idarəetmə və müstəqil audit və daxili nəzarət arasındakı əlaqənin gücləndirilməsi.

Audit xidmətinin mövcud vəziyyəti

Köhnə SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycandakı nəzarət və yoxlama işi onilliklər ərzində idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur, Sovet və Azərbaycan təftişlərinin orijinal mənasında yox idi.

Əlbəttə ki, obyektiv zərurətə görə, SSRİ və Azərbaycan ərazisində fəaliyyət sahəsinin müəyyən elementləri əsasən pərakəndə mühitdə işləyən və bütün bazarın sistemli infrastrukturunun tərkib hissəsi kimi yoxlanılan mühasibat uçotu, nəzarət və təhlildə təsadüfi olmamışdır. Rusiyada və Azərbaycanda auditorun ilk konsepsiyası 16-cı əsrin sonunda və XX əsrin əvvəlində yaranıb. Rusiyada uzun illər hərbi-məhkəmə islahatından sonra audit xidməti ləğv edildi.

Azərbaycan Auditorlar Palatası Audit Xidmətləri haqqında 1995-ci il tarixli Qanunla tənzimlənən təlimatlara əsasən auditor təlimatlarını təqdim edir. Bu təlimatlar Beynəlxalq Audit Standartlarına (ISA) əsaslanır.

Təqdimat prosesi aşağıdakı mərhələlərə malikdir:

2017-ci ildə auditor xidmətində məcburi auditin payı 70%, könüllü auditorun payı 17%, digər xidmətlər isə 13% təşkil etmişdir. Statistikadan bəlli olduğu kimi, Azərbaycanda audit xidmətləri bazarında könüllü audit həcmi aşağı səviyyədə qalmağa davam edir və bu, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha aşağı səviyyədədir. Bütün bunlar göstərir ki, auditə ictimaiyyətin maraqları istənilən səviyyədə deyil və auditorlara müraciət etmə əsasən qanunvericiliyə əsaslanır. Ölkəmizdə auditin kifayət qədər inkişaf etməməsinin göstərmək üçün deyə bilərəkki son 2 ildə həyata keçirilən layihələrdə ortalama olaraq yerli auditorların göstərilən xidmətlərinin payı 15 % olmuşdur. Bunun 10 %-ni yerli auditorlar digər 5 %-ni isə sərbəst auditorlar təşkil edir. Halbuki ölkədə fəaliyyət göstərən xarici audit təşkilatlarının Azərbaycan audit xitmədi bazarından 85 % yer tutmuşdur. Lakin buna baxmayaraq təşkilatların auditə marağı davamlı olaraq inkişaf etməkdədir. Bank olmayan maliyyə insitutlarının bu sahədədə rolu çoxdur. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir çox bank olmayan kredit təşkilatlarının auditi hər ötən ilkinə nisbətən dahada təkmilləşməkdədir. Lakin bu təşkilatlarda öz audit prosedurlarının xarici audit şirkətlərinə həvalə edirlər bə bu isə yerli auditə böyük zərbə vurur. Təbiiki yerli audit şirkətlərinin yaradılması və onlar inkişaf etməsi birdən birə mümkün deyildir. Lakin tədricən bu problemin aradan qaldırılması mümkündür. Beləki xarici auditor şirkətlərdən asılığы azalatmaq dərhal mümkün deyil. Bunun üçün ölkəmizdə kifayət güclü və savadlı audit biliklərinə sahib olan bir cəmiyyət formalaşmalıdır. Bu cəmiyyətin ildən ilə çoxalması və müəyyən bir yerli audit şirkəti ətrafında toplaşib təcrübə qazanması yerli audit şirkətlərinin inkişafına təkan verə bilər.

Ölkəmizdə bank olmayan maliyyə insitutlarının kənar auditinin inkişafına mane olan bir çox problemlər vardır. Bu problemlərdən biridə qanunvericilikdə olan boşluqlardır. Bildiyimiz kimi auditor xidmətinin gücləndirilməsi üçün 1994-cü il sentyabr ayının 16-sı tarixində “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu tərtib edilmişdir. Bu dövrlər ərzində auditin normativ hüquqi bazası yaradılması ilə maliyyə nəzaritində audit müstəqil sahə kimi öz yerini tapmışdır. Buna baxmayaraq audit bazarında

auditin problemlərinin səbəbi kimi qanunvericilikdə olan boşluqlar audit xidmətinin göstərilməsində və onun tənzimlənməsində mühüm problemlər yaradır. Bu boşluqlar aşağıdakı kimi göstərilə bilər

- a) Beynəlxalq audit standartlarının qanunvericilikdə tam əks olunmaması
- b) Audit xidməti göstərərkən bu xidməti göstərən təşkilatın auditorlarının heç olmasa birinin audit lisenziyasının olması tələbünün mövcud olmaması
- c) Audit xidməti göstərərkən bu xidməti göstərən təşkilatın audit subyektlərinin, rəhbərlərinin vəzifələrinin, hüquqlarının qanunvericilikdə öz əksinin tapmaması
- d) Audit keyfiyyətinin idarə olunması sisteminə ehtiyac duyulmaması.
- e) Audit sahəsində antiinhisar və ədalətli rəqabət sahəsində qanunvericiliyin olmaması.
- f) Audit təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminə ehtiyac duyulan məlumatların qanunvericilikdə açıqlanmaması
- g) Korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditorların öhdəlikləri və öhdəliklərinin açıqlanmaması.
- h) Auditorların peşəkarlığının artırılması və davamlı təhsilin davamlılığı haqqında qanunvericilikdə müddəaların olmaması.
- i) İctimai Auditorlar Palatasının fəaliyyətinə hesabat verməməsi.

FƏSİL 3

BANK OLMAYAN MALİYYƏ İNSİTUTLARINDA KƏNAR AUDİTİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PROSEDURLARI

3.1. Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin mövcud problemləri.

Hazırda ən inkişaf etmiş sektor bankçılıq sektorudur. Eyni zamanda bank olmayan maliyyə insitutlarının formalaşması prosesi də başlamışdır. Bu inkişaf prosesi yeni sturukturların formalaşmasına təkan verdi:

- fond birjalrı;
- investisiya fondları;
- təqaüd fondları;
- sığorta təşkilatları;
- qeyri-bank təşkilatları.

Audit istənilən müəssisənin fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Hazırkı bazar şərtlərinə görə hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaqdır. Audit bu halda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bir çox istifadəçilər, o cümlədən, investorların auditi nəticələrinə maraq göstərirlər. Etibarlı audit məlumatları investorların öz investisiya qərarlarına təsir edir və onların müəssisənin fəaliyyətinə olan etibarını artırır. Beləliklə, mövcud şərtlərə əsasən, auditin keyfiyyətinə nəzarətin inkişafı ilə bağlı audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vacibdir.

Auditin keyfiyyətinin idarə edilməsini həyata keçirmək üçün ilk növbədə auditin keyfiyyətinin nə demək olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Büdcə infrastrukturunun elementi kimi yoxlamanın keyfiyyəti istifadəçilərə təqdim edilmiş audit nəticələrinin, bəyanatların onların maraqlarına uyğunluq səviyyəsini göstərir. Bu, istifadəçilərin maraqlarının müxtəlif vəziyyətlərindən və müxtəlif amillərdən asılı olaraq fərqlənə biləcəyini nəzərə almalıdır ki, bu vəziyyət bütün iştirakçıların audit fəaliyyətinə olan münasibətini təhlil etməyi zəruri edir. Buna

görə də, keyfiyyətə nəzarət məsələsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında və beynəlxalq praktikada bu aspektləri tənzimləyən əsas sənədləri müəyyən etmək lazımdır. Audit keyfiyyətinin növbəti səviyyəsi xarici nəzarətdir. Xarici audit keyfiyyətinə nəzarət sistemi şəkildə verilmişdir.

Audit problemlərinə gəldikdə isə bura işlərin çoxluğu ilə əlaqədar auditorun müstəqilliyini təmin etmək, audit və uçotun qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili, mütəxəssislərin hazırlanması və s. aiddir. Bununla yanaşı, audit problemlərinin tam təsnifatı və təsviri yoxdur, onların həlli yollarını və üsullarını təhlil etmək və onların əsas və hətta konseptual həlli üçün daha ətraflı təkliflər tapmaq çox çətindir. Çünki bu problemlərin həll edilməsinə və audit konsepsiyasına əsaslanan sistemli və yanaşma baxımından heç bir metodik vəsait yoxdur.

Auditor standartlarının yenilənməsi, hazırlanması və tətbiqi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi probleminə gəlinə, bu sahə üzrə 3 istiqamətdə tədqiqatlar aparılır:

- audit standartlarının tətbiqi və ya təkmilləşdirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- müxtəlif sistemlərin yaradılmasına klassik yanaşma çərçivəsində audit standartların inkişafının təşkili;
- standartların yaradılması məqsədlərinin hazırlanması, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və yaradılması variantlarının ətraflı müqayisəsi və s.

Bu üç növ audit standartlarının inkişaf etdirilməsi üçün inteqrasiya olunmuş tövsiyələrin formalaşdırılmışdır. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı məqsədlər müəyyən edilmiş və həll edilmişdir:

- kənar audit konsepsiyasının inkişafı üzrə tədqiqatın vəziyyətini öyrənmək;
- kənar audit anlayışının yaranmasının məqsədəuyğunluğunun səbəbləri və bu barədə fikirlərin aydınlaşdırılması;
- iqtisadi məlumatların emalı və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət göstərmə sistemində audit yerləri və əlaqəli xidmətlərin öyrənilməsi;

- bazar iqtisadiyyatının sektoru kimi qeyri-bank sektorlarında yoxlamanın təhlili, onun xüsusiyyətləri, burada baş verən müxtəlif hadisələr və proseslər;
- kənar auditor xidmətlərinin bazarında müxtəlif iştirakçıların maraqlarını, onların öz aralarında və milli iqtisadi maraqları ilə əlaqələndirmək yollarını nəzərdən keçirmək;
- audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün mümkün mexanizmlərin və onların həyata keçirilməsi metodlarının öyrənilməsi;
- kənar auditin digər elmlərlə, eləcə də ehtimalı nəzəriyyəsi ilə rasional qarşılıqlı təsirinə aydınlaşdırılması.

Bank olmayan maliyyə təşkilatlarında hazırlanan audit hesabatlarının tələblərə cavab verməməsi nəticəsində yaranan problemlərin mümkün həlli yollarını nəzərə ən çox ehtimal olunan halları nəzərdən keçirək.

1. Auditorlara təşkilatın fəaliyyəti ilə problemləri göstərə biləcək məlumatlar verilməmişdir. Həqiqətən, kənar audit zamanı auditor bütövlükdə yoxlanılan müəssisənin maliyyə hesabatlarında saxtakarlıq və ya səhvlər nəticəsində meydana çıxan hər hansı bir ciddi təhrifin olmamasına kifayət qədər əmin olmalıdır. Kənar audit yoxlamaları zamanı ciddi maliyyə səhvlərin olmaması qaçılmazdır. Kredit təşkilatının mövcud səhvlər barədə məlumat verməməsi audit sənədinin etibarlılığına dair obyektiv nəticə əldə etməyi qeyri-mümkün edir.

2. Audit hesabatı audit aparılmadan və auditin nəticələrinə uyğun təşkil edilmişdir və nəticələr audit sənədlərinin nəticələrinə ziddir.

3. Audit hesabatının həcmi və məzmunu ilə bağlı məlumatlar qərarqəbul etmək və riskin qiymətləndirilməsi üçün bəzi hallarda istifadəçilərə kifayət etmir. Audit yalnız hesabatın etibarlılığının təsdiqi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır, kredit təşkilatının davamlılığını təsdiqləmək baxımından ətraflı qiymətləndirmə aparmalıdır.

4. Auditorların ixtisası hesabatdakı təhrifləri aşkar etməyə kifayət etmir. Özünü tənzimləyən auditor təşkilatlarına görə, maliyyə sektorunda mənfi dəyişikliklər səbəbindən müstəqil bir auditor ehtiyacları əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Audit şirkətləri arasında artan rəqabət kiçik audit firmalarının gəlirlərinin

azalmasına gətirib çıxardı və nəticədə ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün xərcləri məhdudlaşdırdı.

Xarici audit müxtəlif meyarlara uyğun olaraq təsnif edilir. Buna əsasən 3 növ audit fərqləndirirlər:

- təsdiqləyici (mühasibat uçotu və hesabatların dəqiqliyini təsdiqləmək üçün hərtərəfli tədqiqat);

- riskə yönəldilmiş (ən yüksək risk göstəriciləri ilə "tənqidi" xalların təsadüfi yoxlanması);

- sistemə yönəldilmişdir (kadr müfəttişlərinin işinin nəticələrini nəzərə alaraq daxili nəzarət funksiyasının öyrənilməsi və təhlili).

Bank olmayan təşkilatların xarici auditorlar mühasibat uçotu məlumatlarının düzgünlüyünü təmin etmək üçün aşağıdakıları bilməlidir:

- mühasibat və nəzarətin qanuni tələblərə və daxili qaydalara uyğunluğu;

- aktivlərin uçotunun düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi nəticələri

- mühasibat metodları və bu metodların ekspertizası, hesabatın etibarlılığı;

- gəlir və xərclər haqqında məlumatların etibarlılığının qiymətləndirilməsi;

- maliyyə nəticələrinin dəqiqliyi və istifadəsi üsulları.

Qeyri-bank sektorlarında kənar audit problemlərinin sistemləşdirilməsi, hazırlanmış audit anlayışı əsasında onun həlli metodologiyasının təşkili və bir sıra problemlərin həlli metodları aşağıda verilmişdir:

- kənar audit problemlərinin təsnifatı aparılmış, milli auditin əsas metodoloji və texnoloji problemləri siyahıya alınmış və sistemləşdirilmişdir, həll olunmuş mərhələləri vurğulanmışdır;

- problemlərin həlli üçün əsas kimi audit konsepsiyasından istifadə mexanizmi müəyyən edilmişdir;

- kənar auditin əsas metodoloji problemləri təsvir edilmiş, əksəriyyəti üçün bir sıra sub-problemlər vurğulanmış, onların həlli mümkünlüyünün bir neçə problemi (audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, auditorun müstəqilliyinin

təmin edilməsi, auditin həyata keçirilməsinin effektivliyini və müəyyən tədbirləri qiymətləndirmək) nümunəsi verilmişdir;

- kənar audit standartlarının inkişafı, istifadəsi və yenilənməsi üçün metodologiyanın təkmilləşdirilməsi prosesi aparılmışdır;

- kənar auditin əsas texnoloji problemlərinin təsviri verilmiş, əksəriyyəti üçün bir sıra subproblemlər vurğulanmış, audit nümunələrinin həcmi tapmaq nümunəsi ilə onları həll etmək imkanı verilmişdir.

Auditin keyfiyyətinə nəzarəti nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, mövcud daxili və xarici idarəetmə sistemi səhvlər olmadan həyata keçirilir. Ancaq hüquqi cəhətdən xarici və daxili nəzarət ilə bağlı bir sıra problemlər var. Auditin keyfiyyətinə nəzarət, audit nəticələrinin etibarlılığının tələblərinə, mövcud qanunvericiliklə yerinə yetirilən prosedurlara, o cümlədən audit keyfiyyətinin əsas meyarlarına uyğunluğuna nail olmağa imkan verir. Qeyd olunduğu kimi, xarici auditin təşkili zamanı müəyyən mütəxəssislərin iştirakını nəzərdə tutur. Hüquqi və təşkilati cəhətdən bank olmayan təşkilatların təşkili obyektivliyə və etibarlılığa zəmanət verən şəxslər tərəfindən aparılır.

Kənar auditor audit müqaviləsində göstərilən təşkilatlardan başqa heç bir şirkətlə əlaqəli olmamalıdır. Eyni tələb, əlavə olaraq, müəyyən ixtisas üzrə sertifikatla malik olan fərdi auditora da aiddir. Kənar auditin vəzifələri aşağıdakılardır:

- hesabatlarda göstərilən məlumatların doğruluğu və ya onların etibarsızlığının sübutu;

- mühasibat uçotu və hesabatlarda qanuni tələblərə uyğunluğun monitorinqi;

- borc fondlarının daha səmərəli istifadəsi də daxil olmaqla, resursları optimallaşdırmaq üçün imkanların müəyyənləşdirilməsi.

Kənar auditin aşağıdakı məqsədləri var:

- vergitutma bazalarının optimallaşdırılması;

- mühasibat uçotunun tənzimlənməsi;

- iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin təhlili;

- peşəkar məsləhətlərin verilməsi yolu ilə idarəetmə problemlərinin həlli və s.

Kənar audit müştərinin təlimatlarına əsasən, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını, həcmi, doğruluq səviyyəsini, həmçinin müvafiq xidmətlərin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. Məcburi yoxlama qanuna müvafiq olaraq həyata keçirilir. Bu, hərtərəfli olaraq dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Belə yoxlamanın məqsədi hesabatın dəqiqliyini təsdiq etməkdir. Məcburi auditin aparıldığı hallar anonim şirkətin təşkilati-hüquqi formasına uyğun olaraq "Audit fəaliyyəti haqqında" Qanunda göstərilmişdir və bu təşkilatlara misal olaraq kredit büroları, sığorta şirkətləri və qarşılıqlı sığorta şirkətləri, qeyri-dövlət pensiya və digər vəsaitlərlə bağlı təşkilatlar, qarşılıqlı investisiya fondlarını və s. qeyd etmək olar.

Lakin məcburi audit dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət və bələdiyyə qurumları, unitar müəssisələr, kənd təsərrüfatı kooperativləri, bu kooperativlərin ittifaqlarına aid deyil. Planlaşdırma mərhələsində şirkət auditini aparmaq üçün bir təklif alır. Şirkət-auditor potensial müştərinin maliyyə və iqtisadi fəaliyyəti ilə tanış olur, təxmi bir plan hazırlayır və cavabdehlik məktubunu göndərir. Müqaviləyə əsasən, rəsmi müqavilə hazırlanır. Standart məcburi şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müqavilə predmeti;
- tərəflər;
- hüquqlar və öhdəliklər;
- şərtlərin pozulması üçün məsuliyyət.

Buna paralel olaraq gələcək yoxlama üçün ətraflı plan hazırlanır və həmin plana aşağıdakılar da daxildir:

- tədris predmetinin təsviri və audit obyektlərinin siyahısı;
- xüsusi diqqət verilməli olan məsələlər;
- informasiya mənbələri;
- audit qrupunun tərkibi;

- yoxlama tarixi; nəticə vermək üçün son tarix.

Təftiş başlamazdan öncə şirkət iclas keçirir, onun keçirilmə qaydası və şərtləri razılaşdırılır. Auditorlar peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun olaraq audit sahələrinə bölüşdürülməlidirlər. Kənar audit yalnız sənədlərin təhlilini deyil, digər üsulları da əhatə edə bilər: işçilərlə söhbət, sahə işi yoxlamaları, sorğular və s.

Kənar audit problemlərinin təhlili nəticəsində təhlilin nəticələrinin qısa təsviri Cədvəl 1-də verilmişdir. Cədvəlin ilk sütununda problemlərin adları verilmiş, ikinci sütununda bu problemlər alt problemlər ilə vurğulanmışdır.

Cədvəl 1. Auditin müasir problemləri

Auditin əsas problemləri	Alt problemlər
Audit istifadəçilərinin və onların informasiya ehtiyaclarının təhlili	- audit istifadəçilərinin tərkibi; - maliyyə hesabatlarının həcmində olan tələbatının təhlili; - onların keyfiyyəti baxımından ehtiyaclarının təhlili.
Maliyyə hesabatlarının etibarlılığını, məqsədini ölçmək üçün audit	- hesabatın etibarlılığını ölçmək üçün bir vasitə kimi audit; - etibarlılığı artırmaq üçün audit;

	- audit məqsədləri.
Auditin həyata keçirilməsinin effektivliyini və onun daxilində fərdi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi	- auditdə effektiv məsələlərin ümumi təhlili; - effektivliyin əsas komponentlərinin ölçülməməsi şəraitində qərar qəbul edilməsi; - auditdə kəmiyyət ölçmə metodlarının işlənilib hazırlanması; - eyni və müxtəlif əlaqəli xidmətlər üçün tətbiqi.
Audit xidmətləri bazarında rəqabət	- auditdə rəqabətin təbiəti; - bazarda istehsalçıların yenilənməsi məsələləri; - rəqabətə təsir edən amillərin öyrənilməsi.
Auditdə qiymətləndirmə	- auditdə qiymətləndirmə üsulları; - ödəniş sxemləri və onların təhlili; - auditdə qiymət tənzimlənməsi; - qiymətlərə təsir edən amillər.
Audit modelinin təhlili	- audit modelinin və onun arasındakı fərqlərin təhlili; - audit tənzimləmə modellərinin təhlili; - xarici təcrübənin öyrənilməsi; - auditin xüsusiyyətlərini təhlil etmək.
Bir filial kimi audit iqtisadiyyatı.	- audit iqtisadiyyatının göstəricilər sisteminin inkişafı; - aralarındakı əlaqələrin öyrənilməsi.
Audit statistikas.	- auditor təşkilatlarının tam ekspertizası sisteminin inkişafı; - auditdə nümunəvi statistik tədqiqat sisteminin inkişafı.
Auditdə ehtimal nəzəriyyəsi və digər elmlərin metodlarından istifadə	- audit və ehtimal nəzəriyyəsi; - ehtimal nəzəriyyəsinin müəyyən nəticələrinin auditinə keçid; - auditin digər elmlər ilə qarşılıqlı əlaqəsi.
Audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi	- audit konsepsiyası və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi; - audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi təkliflərin hazırlanması.

Mənbə:Müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır

Nəticədə proqramın hər bir hissəsi üçün auditorlar yazılı nəticələr verirlər. Bu sənədlərə əsasən audit hesabatı yaradılır. Bununla bağlı tələblər "Audit haqqında" Qanunun 6-cı maddəsi ilə tənzimlənir. Sənədlərdə auditor və audit obyekt, tədqiq edilmiş mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları, məqsədlər, metodlar və audit nəticələri haqqında tam məlumat olmalıdır. Audit haqqında müqaviləni imzalayan şəxsə audit hesabatı verilməlidir. Beləliklə bu sənədlərdə əks olunan məlumatlar bir sıra idarə qərarlarının qəbul edilməsinə səbəb olur.

Xarici audit daxili ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Bu, ilk növbədə daxili auditin təşkili və effektivliyini qiymətləndirir və aşağıdakıları müəyyən edir:

- obyektivlik dərəcəsi;
- müstəqillik;
- səlahiyyət;
- yerinə yetirilən funksiyaların həcmi.

Obyektiv qiymətləndirmə üçün aktiv və passiv əməliyyatların vəziyyətini nəzərdən keçirmək lazımdır:

- orijinal olmalıdır;
- düzgün qiymətləndirilməlidir;
- hesabda düzgün əks etdirilməlidir;
- qanunvericiliyin tələblərinə cavab verməlidir.

Qeyri-bank sektorlarının strukturu bankın həcminə və xüsusiyyətlərinə, daxili və xarici əlaqələrin mövcudluğuna, müxtəlif idarəetmə metodlarının tətbiqinə əsasən, kadrların idarə olunma, kəmiyyət və keyfiyyətə çatma hədləri əsasında qurulmalıdır.

Buna görə, alt sistemə aşağıdakı komponentləri daxil etməlidir:

- avtomatik nəzarət;
- əməliyyat nəzarəti;
- proqnozlaşdırma;
- bank risklərini qiymətləndirmək;
- bank strukturunun optimallaşdırılması.

İkincisi, zəruri şərt həm xarici, həm də daxili mühitdəki dəyişikliklərə cavabın adekvatlığıdır.

Üçüncüsü, biliklərin mümkün olan ən yüksək səviyyədə olması, yəni audit firmasının hər hansı bir sənədə çıxışı olmalıdır.

Dördüncüsü ən mühüm şərt işçilərinin yüksək peşəkar səviyyədə olması, müvafiq təhsil, təcrübə və şəxsi keyfiyyətlərin olması - düzgünlüyün, yaxşı niyyətin olmasıdır.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən metodik problemlərin siyahısının dəqiqləşdirilməsi kənar auditin inkişafına çox kömək edəcək. Bu sahədə mütəxəssislərin, tələbə və məzunların səyləri əsas problemlərə yönəldilmişdir.. Bu, XX əsrin əvvəllərində riyaziyyatın əsas problemlərinin formalaşması ilə oxşarlıq təşkil edir, lakin yoxlamada əsas problemlərin siyahısı və təsviri (təbii ki, onların həlli demək deyil) yalnız kollektiv yaradıcılıq nəticəsində yaradıla bilər. Audit konsepsiyasının problemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olduqca mürəkkəbdir. Xüsusilə, konsepsiya müəyyən bir problemin müəyyən həllini təklif edə bilər, lakin onun əsasında hazırlanmış təkliflər qəbul edilməməlidir, müəyyən şəraitləri nəzərə alaraq rasionallıq üçün sınaqdan keçirilməlidir.

Cədvəl 1-də göstərilən metodoloji problemlərin hər biri müəyyən dərəcədə təhlil olunur, lakin bəzilərində diqqət daha da artırılıb. Xüsusilə, "Audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi". Burada müəyyən konsepsiya əsasında auditor fəaliyyəti ilə bağlı qanun layihəsinin müxtəlif maddələrinə dair bir sıra təkliflər hazırlanmışdır. Məsələn, yüksək təhsili olan hər hansı bir mütəxəssisə audit sertifikatının verilməsi imtahana qəbul hüququnun konsepsiyası əsasında həyata keçirilir.

Aktual problemlərdən biri də auditorun müstəqilliyinin təminatıdır. İnzibati, iqtisadi, etik və özünü tənzimləyən tənzimləmə mexanizmləri ilə əlaqədar konsepsiyanın müddəalarına əsasən, problemin həlli üçün iki mümkün yanaşma ilə təhlil olunur: inzibati və iqtisadi. Üstünlük əsasən ikinci yanaşmaya verilir və onun vasitələrinin inkişafı üçün bir sıra təkliflər verilir. Audit konsepsiyasının əsas məqsədi problemlərin həlli üçün əsas ola bilər. Müxtəlif problemlərin həlli təbiətdə qeyri-sistemli olaraq audit bazarında müxtəlif iştirakçıların maraqlarının mərkəzləşdirilmiş təsvirinə çox həssasdır. Bu problemlər ön təsnifata, siyahıya və təsvirə ehtiyac duyur. Metodikanın nəzəri öyrənilməsi və müxtəlif audit problemlərini həll etmək yollarından əlavə, onların həllini xüsusi nümunələrlə göstərmək olduqca vacibdir. Bu problemlərdən biri auditin effektivliyini qiymətləndirməkdir. Vaxt keçdikcə, iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin ölçülməsi və analizi, iqtisadi və riyazi üsulların geniş istifadəsi ilə aparılmış tədqiqatlar

müxtəlif fəaliyyətlərin fiziki-iqtisadi cəhətdən həyata keçirilməsinə düzgün qərar qəbul edilməsinə vasitə ola bilər. Digər bir problem də audit standartlarını hazırlamaq, istifadə etmək və yeniləmək üçün metodologiyanın təkmilləşdirilməsidir. Bu standartların yaradılması dövrümüzdə ən aktual problemlərdən biridir. Qeyd etmək olar ki, yuxarıda göstərilən məsələlər ölkəmizdə çoxları tərəfindən az və ya çox işlənmiş olsa da, həmin problemlərin tam və sistemli bir həlli yoxdur. Audit konsepsiyasına gəldikdə isə müxtəlif audit nəzəriyyələrinin təhlili və onların Qərbdə inkişaf mərhələsinə uyğunluğu, auditor firmalarının fəaliyyətində audit və əlaqəli xidmətlərin əlaqələndirilməsini öyrənmək, auditin aparılması üçün əhəmiyyətli və riskli anlayışların mənasını öyrənmək kimi ayrı-ayrı problemlər ancaq ictimai müzakirənin əsasında öz həllini tapa bilər.

Auditor yoxlamasını hazırlamaq kənar auditin problemlərindən biridir. Bunun üçün auditor aşağıdakıları yerinə yetirməlidir:

- audit aparılan müəssisənin qanunvericiliyinə və nizamnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyətinin və vəziyyətinin əsas parametrlərini müəyyənləşdirir. Sonra isə istehsalın təşkili və idarə edilməsi, illik hesabat məlumatlarının, barədə əsasnamənin, illik hesabata izahedici arayışın, müəssisənin nizamnaməsinin öyrənilməsi əsasında iqtisadi subyektlərin ixtisaslaşması, istehsalın təşkili və idarə edilməsi, heyətin ixtisas səviyyəsi, daxili nəzarətin vəziyyəti təhlil edilir.

- balansın bölmələri və maddələri üzrə zonası və yüksək risk amilləri qiymətləndirilir. Bu iş təşkilatda aparılan uçotun təşkilinin, analoji yoxlamaların təcrübəsi və maliyyə vəziyyətinin, uçot işlərinin təhlili və nəticələri, balansın maddələrinin yoxlanılmasına uyğun olaraq aparılır;

- lazımi normativ aktların və qanunvericilik tələblərinin yığılması həyata keçirilir, müəssisədəxili dövlət normativ aktları və onun qarşısında duran müəyyən vəzifələrə uyğunluğu təhlil olunur;

- auditor ekspertizasının təşkili, yoxlama obyektı, proqram-təqvim planı dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, audit problemləri auditin konsepsiyası əsasında (tezləşdirilmiş və ya başqa üsulla təklif edilmiş) sistemli şəkildə həll edilməlidir və audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi tənzimləyici mexanizm əsasında deyil, əsasən iqtisadi baxımdan həyata keçirilməlidir. Xarici və daxili auditlərin inkişafı auditorlar üçün yeni problemlər yaradır, köhnə perspektivləri dəyişdirir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda auditor balansın və vergi tutulan mənfəətin hesablanması yoxlayır. Balans mənfəəti struktur bölmələri və fəaliyyəti ilə bütövlükdə və ayrı-ayrılıqda təşkilat tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir.

Auditor üçün problemli ola biləcək bir sahə bazar tələblərinin nə olduğunu bilməkdir. Yuxarıda göstərilən nümunəni aviasiya sektorundan davam etdirək. Təşkilat, 50% -dən 40% -ə çatdırılan məhsullardakı uyğunsuzluqların səviyyəsini azaltdığını elan edərsə, bu daim davamlı inkişafı göstərəcəkdir, ancaq bu sənaye sektoru üçün normal defektivlik səviyyəsinin sıfır faiz olduğu qəbul edilə bilməz. Lakin, o, defektivliyi 0,5% -dən 0,4% -dək azaltmağı hədəf göstərdiyini bəyan etmişsə, bu bazar dərəcəsinə daha yaxın olacaqdır.

Xarici audit digər problemləri də həll edə bilər:

- təşkilatın, bərpanın, bəyanatın və mühasibat uçotunun aparılması barədə;
- vergi bazasının planlaşdırılması və optimallaşdırılması və vergilərin hesablanması;
- istehsal, iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin təhlili barədə hesabatın hazırlanması;
- müştərilərin menecerləri və mütəxəssisləri ilə məsləhətləşməklə müəyyən hüquqi, idarəetmə və digər problemlərin həlli.

3.2 Bank olmayan maliyyə insitutlarında kənar auditin prosedurlarının təkmilləşdirilməsi.

Qeyri-bank sektorlarında xarici auditin təşkilini təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- auditor kadrların hazırlanmasının və müəssisədə auditor fəaliyyəti üzrə peşəkar menecerlərin ixtisasının artırılmasının üstün rejimi olan, xarici auditı hərtərəfli inkişaf etdirmək;
- xarici auditin təşkilatı rəqlamentini və sahə normativlərini işləyib hazırlamaq;
- xarici auditorların fəaliyyəti üçün rəhbərliyin tətbiqi qaydalarını, normalarını və standartlarını işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq;
- özünümaliyyələşdirmə prinsipləri üzrə peşəkar xarici auditorlar mərkəzi yaratmaq.

Kənar audit Azərbaycan Respublikası, xüsusilə də dövlət orqanları ilə həyata keçirilən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəzarəti əsasında həyata keçirilir. Bu auditin məqsədi kimi vergilərin hesablanması düzgünlüyünü təhlil etmək, təşkilatın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlərin hazırlanması, əməliyyat xərcləri və əməliyyat nəticələrini, gəlir və xərcləri optimallaşdırmaq, müştəri ilə müqavilə bağlamaq və s. demək olar.

Xarici audit aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- təşkilatın xərclərinin, gəlirlərinin və maliyyə nəticələrinin mühasibat uçotu və hesabatında əks olunmasının tamlığı, dəqiqliyi və düzgünlüyünü yoxlamaq;
- uçot və hesabat qaydalarına, aktivlərin, öhdəliklərin və ədalətin qiymətləndirilməsini tənzimləyən qanun və qaydalara riayət edilməsini monitoring etmək;
- sabit və dövriyyə aktivlərindən, maliyyə ehtiyatlarından və borclu mənbələrdən istifadə imkanlarından ən yaxşı istifadə ehtiyatlarını müəyyənəşdirmək.

Kənar auditin standartlarının məqsədləri aşağıdakılardır:

- xidmətlərin təsnifatı;
- xidmətlərin göstərilməsi və audit xidmətlərinin xüsusiyyətləri;
- auditlə əlaqəli xidmətlərin göstərilməsi üçün ümumi prosedur qaydası;

- xidmətlərin göstərilməsi üçün audit təşkilatlarına olan tələblərin müəyyən edilməsi;

- auditlə əlaqəli xidmətlərin göstərilməsində audit təşkilatının və təsərrüfat subyektinin arasında məsuliyyətin bölüşdürülməsi.

Bu Qaydaların tələbləri auditlə bağlı xidmətlərin göstərilməsində bütün audit təşkilatları üçün məcburidir. Xidmətlər bütövlük və qayğı ilə bir təsərrüfat subyektinə audit təşkilatı tərəfindən təqdim edilməlidir. Auditlə əlaqəli xidmətlər göstərildikdə, mümkün olduğu təqdirdə, audit təşkilatı əsas göstəricilər sistemində əsasən əhəmiyyətli səviyyənin tapılması proseduruna riayət etməlidir.

Qeyri-bank sektorları auditin hər bir növü üçün müvafiq iş və xidmətlərin daxili standartlarını inkişaf etdirə bilər. Xidmətlərin göstərilməsi kənar audit təşkilatlarının aşağıdakı müddəaları yerinə yetirməsini tələb edir:

- müştərinin yazılı şəkildə tərtib etdiyi vəzifənin yerinə yetirilməsini gözləmək;

- yerinə yetiriləsi işlər və ya xidmətlərin göstərilməsi proseduru planlaşdırmaq;

- işin tərəqqisini və ya xidmətlərin göstərilməsini sənədləşdirmək;

- audit təşkilatının üzvü olmayan üçüncü tərəf təşkilatlarının və ya işçilərinin vəzifəsini yerinə yetirərkən, icraçıların vəzifələri və funksiyaları arasında aydın şəkildə fərqlənməli;

- ən tez-tez yerinə yetirilən iş və ya xidmət növləri üçün standart hesabat formasını hazırlamaq tövsiyə olunur, bu formaları davamlı olaraq istifadə etmək məsləhət görülür;

- böyük auditor təşkilatlarında yoxlamaya müşayiət olunan işlərin yerinə yetirilməsi və ya göstərilən xidmətlər üçün keyfiyyət nəzarət sisteminin olması tövsiyə olunur;

- işin (xidmətlərin) nəticələrinə əsasən təyinatın nəticələrini və audit təşkilatının nəticələrini əks etdirən sənəd hazırlanmalıdır.

Xidmətlərin göstərilməsi prosesində audit təşkilatının bu cür xidmətləri göstərməsinə ekspertlərin "Qaydalara (Standart)" "Ekspert işindən istifadə

etməklə" cəlb edilməsi hüququ vardır. Ekspertin işindən istifadə auditor tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti üçün audit təşkilatının məsuliyyətini aradan qaldırmaz.

Audit təşkilatı xidmətləri yerinə yetirmək və təmin etmək üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- qanuni olaraq lisenziyalanan fəaliyyət növlərinə (işlərin və xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün) verilən lisenziyalar;

- yüksək keyfiyyətli iş və xidmət üçün maddi-texniki və metodik imkanlar.

Ümumi standartlar:

- auditi həyata keçirmək üçün razılıq əsasında audit təşkilatının öhdəliyi;

- təhsil auditoru;

- maliyyə hesabatlarının auditinə dair məqsədlər və əsas prinsiplər;

- digər audit təşkilatının işindən istifadə;

- təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin başa düşülməsi;

- auditdə müşayiət olunan xidmətlərin xüsusiyyətləri və onların tələbləri.

Xüsusi standartlar:

- audit planlaşdırılması;

- audit zamanı uçot sistemlərinin və daxili nəzarətin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;

- audit sübutları;

- ekspertin işindən istifadə etmək;

- audit nümunəsi;

- analitik prosedurlar;

- audit sənədləri;

- kompüter məlumatlarının emalı baxımından audit;

- əhəmiyyətlik və audit riski;

- auditi həyata keçirilmiş təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinin verdiyi izahatlar;

- audit zamanı qaydalara riayət olunmasının yoxlanılması;

- işin davamlılığı fərziyyəsinin tətbiq edilməsi;

- təsərrüfat subyekti rəhbərliyi ilə ünsiyyət;
- audit zamanı əlaqəli tərəflərlə əməliyyatların uçotu;
- maliyyə hesabatlarının ilkin və müqayisəli göstəricilərinə əsas audit;
- daxili audit keyfiyyətinin idarə edilməsi;
- mühasibat uçotu üzrə qiymətləndirilmiş dəyərlərin audit;
- gələcək maliyyə məlumatlarının yoxlanılması;
- audit olunan maliyyə hesabatlarını ehtiva edən sənədlərdə digər məlumatlar.

Hesabat Standartları:

- auditorun maliyyə hesabatlarında yanlışlıqların aşkar edilməsində göstərdiyi hərəkətlər;
- audit hesabatının imzalanma tarixi və maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi tarixindən sonra baş verən hadisələrin əks olunduğu tarix;
- maliyyə hesabatları üzrə audit hesabatının hazırlanması qaydası;
- auditin nəticələri üzrə təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə auditorun yazılı məlumatı;
- bank auditinə görə - il ərzində fəaliyyət nəticələrinin əsasında hazırlanmış kredit təşkilatının audit hesabatının tərtib edilməsi proseduru.

Auditor auditə təşkil edən təşkilatın aşağıdakı üç amil arasındakı əlaqəni gücləndirən məqsədləri müəyyən etməlidir: korporativ məqsədlər, istehlakçı ehtiyacları və bazarın gözləntiləri. Bundan sonra, təşkilat daxili effektivliyini və xarici fəaliyyətlərin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyini (həm də ikisi çox tez-tez bir-biri ilə əlaqəli olmasına baxmayaraq) nəzərə almaq lazımdır. Təkcə bu təkmilləşdirmələrin heç biri "kifayət" və ya "qeyri-kafi" hesab edilə bilməz.

Hal-hazırda, beynəlxalq audit standartlarına əks olunan xarici auditə dair yanaşmaların islahatı aparılır. Xarici audit yanaşmasının dəyişdirilməsinin əsas istiqaməti auditorun diqqətini maliyyə (mühasibat uçotu) hesabatlarının təhrifinə təsir göstərə biləcək auditor təşkilatının biznes fəaliyyətinin risklərini, habelə bu riskləri əks etdirmək üçün istifadə olunan daxili nəzarətin müəyyənləşdirilməsinə yönəltməkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- daxili audit və inkişafı xarici audit mərhələləri inkişaf mərhələləri müqayisəli xüsusiyyətləri əsasında auditin metodik təkamülünü yoxlamaq;
- xarici iqtisadi fəaliyyət risklərinin maliyyə (mühasibat) hesabatlarının təhrif edilməsi riski üzərində təsir nöqtələrini müəyyənləşdirmək;
- risk çərçivəsində audit planlaşdırmasının ayrılmasını həyata keçirən məqsədyönlü yanaşma;
- daxili auditin aparılmasında risk əsaslı alətlərin istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaq;
- ixrac-idxal müqavilələrinin auditində maliyyə (mühasibat) bəyanlarının təhrif edilməsi riskinin qiymətləndirilməsi üçün metodologiyanın hazırlanması;
- maliyyə (mühasibat) və təhrif riski struktur elementi kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin təsərrüfat subyektlərinin risk faktorlarını hesablamaq;
- xarici auditor tərəfindən ixrac-idxal əməliyyatlarının daxili nəzarət risklərinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar hazırlamaq;
- ixrac-idxal əməliyyatlarının təhrif risklərinin təxmin xarici auditor əsasında audit prosedurlarının planlaşdırılması metodologiyasının təşkili.

Xarici auditin müasir konsepsiyası çərçivəsində auditi həyata keçirən müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin risklərinin müəyyən edilməsi, maliyyə (mühasibat) hesabatlarının təhrif olunmasına təsir göstərə biləcək və bu risklərin effektiv idarə edilməsinə yönəldilmiş müəssisələrin daxili nəzarətinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Xarici auditin beynəlxalq və ölkə standartlarında auditor riskinin yeni tərkib hissəsi təqdim olunur - risklərin və daxili nəzarət riskinin funksiyası olan maliyyə (mühasibat) hesabatlarının əhəmiyyətli səhvlərin riski. Bütün bunlar həm də maliyyə (mühasibat) bəyannamələrinin və onun ayrı-ayrı maddələrinin, xüsusilə də ixrac-idxal əməliyyatlarını əks etdirən maddi-mənfi yanlışlıq risklərinin qiymətləndirilməsi üçün metodikanın inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin effektiv risklərinin idarə edilməsi üçün lazımı vasitələrin axtarışı və inkişafı daxili nəzarət sisteminin məqsədlərindən biridir. Xarici audit daxili nəzarət sisteminin funksional etibarlılığını qiymətləndirmək

üçün müxtəlif yanaşmalar, vasitələr və metodlardan istifadə edərək, bu məqsədlərə nail olmağı təmin edir. Xarici audit xidməti tərəfindən həyata keçirilən ixrac-idxal əməliyyatlarında risklərin qiymətləndirilməsi üzrə xarici auditorların işi audit prosedurlarının effektiv planlaşdırılmasına imkan verir. Bu şərtlərdə xidmət üçün xarici audit xüsusilə ixrac-idxal müqavilələri üçün risk qiymətləndirmə metodologiyasının inkişaf etdirilməsidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi ixrac-idxal əməliyyatlarının auditinin planlaşdırılmasının mühüm hissəsidir və auditora maliyyə (mühasibat) hesabatlarına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək hadisələri və hərəkətləri müəyyən etməyə kömək edir. Doğrudan risklərin qiymətləndirilməsi auditorun ixrac-idxal əməliyyatları ilə bağlı maliyyə (mühasibat) hesabatlarının təhrif edilməsi risklərini müəyyən etməyə imkan verir. Daxili nəzarətin etibarlılığını qiymətləndirmək idarələrin ixrac-idxal əməliyyatlarında əhəmiyyətli təhriflərin effektiv şəkildə qarşısının alınması, aşkarlanması və düzəldilməsi qabiliyyətini öyrənməyi nəzərdə tutur. Xarici auditor tərəfindən ixrac-idxal əməliyyatlarının təhrif edilməsi risklərinin qiymətləndirilməsinə metodik yanaşmaların inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maliyyə (mühasibat) hesabatlarında yaranan məlumatların faydalılığını artırmağa imkan verir.

Keyfiyyətə nəzarət dörd əsas qaydanın əməl edilməsinə əsaslanır:

- qərar qəbul edilməsi üçün məlumat vermək;
- auditorların iştirakı ilə müvafiq məsələləri həll etmək;
- müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olaraq ölçülərin alınması;
- faktlar üzrə əsaslandırılmış nəticələr.

Qeyri-bank sektorları audit prosesində "əlavə dəyər" nin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Prinsipcə, bütün auditlər audit təşkil üçün, ilk növbədə, auditin əsasını təşkil edən audit obyektinin tələbləri və bu tələblərin yerinə yetirilməsini göstərən faktları nəzərə almalıdır. Bu faktlar auditin obyektiv sübutudur. Dəlillərin və meyarların müqayisəsinin uyğunluğunu və uyğunsuzluğu göstərə biləcək müşahidələrə imkan verir. Auditorlar müşahidələri təhlil edir, audit nəticələrini

əldə edirlər. Tapıntıların təhlili audit və audit hesabatı ilə bağlı fikir verməyə imkan verir. Bu audit zamanı auditor təşkilatın öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin sübutlarını müəyyən etməlidir:

- qeyri-bank sektorları üçün tələb olunan proseslərin yerləşdirilməsi;
- bu proseslərin ardıcılığı və qarşılıqlı təsiri;
- sistemin effektiv fəaliyyətini təmin etmək üçün meyarlar və metodların seçilməsi;
- resursların və məlumatların verilməsi;
- monitorinq, ölçmə və təhlil prosesləri;
- planlaşdırılmış nəticələrə nail olmaq və davamlı inkişaf üçün tədbirlər görmək.

Sənədlərin tələblərinin yoxlanılması "Records Management" və "Records Management"-in elementləri zəruri prosedurlar ilə necə dəstəklənməsini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman təşkilatın bütün əsas fəaliyyəti üçün sənədlərin və qeydlərin mövcudluğu da yoxlanılır. Auditin vəzifəsi qeyri-bank sektorlarının inkişafı, həyata keçirilməsi və istismarı ilə bağlı idarəetmə məsuliyyətinin tələblərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılmasından ibarətdir. İdarəetmənin rolu aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

- Müştəri tələblərinin, qanunvericiliyin tələblərinin və digər müəyyən edilmiş tələblərin prioritetini təmin etmək;
- keyfiyyət siyasətinin inkişafı;
- qəbul edilmiş siyasətə əsaslanan məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi;
- auditin təhlili;
- lazımi resursların təmin edilməsi.

Qiymətləndirmənin necə aparıldığını və müştərilərin tələblərinin yerinə yetirilməsinin (şikayətlərin müəyyənləşdirilməsi, şikayətlərin təhlil olunub-olunmadığı) yoxlamaq zəruridir.

Audit prosesi keyfiyyət siyasətinin necə istiqamətləndiriləcəyini yoxlayır:

- Müştərilərin tələblərini davamlı olaraq izləmək və təmin etmək;
- keyfiyyəti artırmaq və xərcləri optimallaşdıraraq mənfəətin artırılması.

Auditorlar həmçinin aşağıdakıları yoxlayır:

- siyasətin hazırkı döv və gələcək üçün müəyyənləşdirilməsini;
- siyasət təşkilatın dəyişən strategiyasını nəzərə alır;
- siyasətin bütün hökumət səviyyələri üçün ətraflı olub-olmaması;
- siyasətin necə gündəmə alındığını və hansı tezlikdə olduğunu;
- keyfiyyətli proqramların inkişafı .Strateji planlaşdırma və keyfiyyət siyasəti keyfiyyət məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Auditorlar əsas məlumatların istifadəsi üsullarını və effektivliyini yoxlayır:

- təşkilat strategiyasını seçmək;
- müştərilərin ehtiyaclarını və gözləntilərini qiymətləndirmək;
- Qanunvericilik və digər zəruri tələblərin qiymətləndirilməsi;
- məhsulun məhsuldarlıq məlumatlarının qiymətləndirilməsi;
- risklərin qiymətləndirilməsi və onların azalması barədə məlumatlar;
- davamlı inkişaf üçün imkanlar.

İstehsal mühitinin idarə edilməsinə gəldikdə, auditorlar aşağıdakıları təsdiq edirlər:

- təhlükəsizlik qaydalarına uyğunluq;
- qoruyucu vasitələrin istifadəsi;
- sosial qarşılıqlı əlaqə;
- sanitariya şərait, istilik, rütubət, işıqlandırma, səs-küy, vibrasiya tələblərinə uyğunluq.

Planlaşdırma zamanı müəyyən məhsulların yoxlanılması, qiymətləndirilməsi, monitorinqi, yoxlanılması və sınaqdan keçirilməsi, eləcə də məhsulun qəbul edilməsi meyarları müəyyənləşdirilir. Bu işdə auditorların vəzifəsi keyfiyyət planının necə qurulduğunu və həyata keçirildiyini yoxlamaqdır.

Kənar auditorlar "müşəriyəorümlü" prinsipinin həyata keçirilməsinin yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bunu etmək üçün, məhsulların müştərilərin tələblərinə uyğunluğuna dair öhdəliklərin və qaydaların keyfiyyət siyasətində və məqsədlərində əks olunduğunu yoxlamaq lazımdır;

- necə planlaşdırılır və müştərilərin tələblərinin yerinə yetirilməsi necə müəyyənləşdirilir;
- hər bir işçiyə idarəetmənin bütün səviyyələrində müştəri tələblərini təmin etmək üçün informasiya verilməlidir;
- müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün lazım olan resursları vaxtında təyin etmək və təmin etmək üçün idarəetmə məlumatları ilə müştərilər təmin edilməlidir;
- məhsul tələblərinin dinamikası necə müəyyənləşdirildiyini və bu əsasda müştəri məmnuniyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin necə aparıldığını öyrənilməlidir.

İdarəetmə yoxlamaları istehlakçılardan gələn rəylər, şikayətlər və şikayətlərə əsaslanan düzəliş tədbirləri nəzərə alınmaqla, istehlakçıların tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün çıxış məlumatlarında çıxış təkmilləşdirilməsi qərarlarını əks etdirir və onların meydana gəlməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür, müştəri mülkiyyətinin idarə edilməsi tələblərinə uyğun olaraq yoxlanılır.

Bəzi təşkilatlar öz bizneslərinə inteqrasiya olunmuş audit yaratmaq və strateji biznes məqsədlərinə nail olmaq baxımından onlara faydalı olan ISO 9000 standartlarını istifadə edir - başqa sözlə, onlar təşkilata dəyər verirlər. Digər tərəfdən, bəzi təşkilatlar təşkilatdakı əsl iş şəraitini əks etdirməyən bürokratik prosedur və qeydlərə malik ola bilər və sadəcə mənfəətsiz dəyər əlavə edə bilərlər.

"Qiymət əlavə etmək" üçün audit faydalı olmalıdır:

- sertifikatlaşdırılmış təşkilat - təşkilatın strateji məqsədlərə cavab verə bilməsi qabiliyyəti ilə yanaşı, təkmilləşdirilməsi üçün imkanları müəyyənləşdirmək və həll edildikdə təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə problemlər haqqında yuxarı səviyyə rəhbərliyini məlumatlandırır;
- təşkilatın istehlakçıları - müvafiq məhsullar istehsal etmək qabiliyyətini artırır;
- sertifikatlaşdırma orqanı - üçüncü tərəfin sertifikatlaşdırma prosesində etibarlılığını artırmaqla məşğul olur.

Audit dəyərini əlavə etmək üçün onu diqqətlə hazırlamaq, yüksək peşəkarlıq dərəcəsi ilə qiymətləndirmə aparmaq və maraqlı tərəflər üçün mühüm nəticələr olan hesabat hazırlamaq lazımdır. Yalnız bundan sonra auditin müştərisi hesabatda olan məlumatları istifadə edərək, fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün zəruri dəyişikliklər edə biləcəklər.

İstehsal və baxım proseslərinin yoxlanılması zamanı auditorlar aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirirlər:

- identifikasiya və müşayət olunma, istehlak müdafiəsinin təmin edilməsi, məhsulun uyğunluğunun qorunması;
- xidmətin idarə edilməsi;
- integrasiya edilmiş istehsalın idarə edilməsi;
- ardıcıl monitoring və ya ölçmə vasitəsi ilə nəticələri doğrulanmayan bütün istehsal və xidmət proseslərinin təsdiqlənməsi;

Monitoring və ölçmə aparatlarının idarə edilməsinin yoxlanılması zamanı auditorlar aşağıdakılara diqqət yetirirlər:

- məhsulun həyat dövrünün əsas proseslərinin metodiki öyrənilməsi;
- ölçü alətlərinin (Öİ) müəyyən müddətlərdə yoxlanılması və ya kalibrlənməsi üçün tələblər (müvafiq planların mövcudluğu və yerinə yetirilməsi);
- ölçmə avadanlığının zərərdən qorunması üçün tələblərin və ölçmə nəticələrini ləğv edən dəyişikliklərin öyrənilməsi;
- kalibrləmə və kalibrləmə zamanı lazımi ekoloji şəraitin təmin edilməsi tələbləri;
- əvvəlki ölçmə nəticələrinin qeydiyyatı və qiymətləndirilməsi üçün tələblər.

Bu tələblərin yerinə yetirildiyini təsdiqləyən auditorlar müştəri məmnuniyyətini izləmə mexanizminin işini araşdırmalıdırlar:

- istehlakçılar və son istifadəçilər haqqında daxili və xarici məlumat mənbələrinin yazılı və şifahi formada mövcud olub-olmaması;
- qiymət göstəriciləri ilə bağlı hansı rəylərin necə və nə dərəcədə qiymətləndirilməsi;
- performans xüsusiyyətləri və məhsul xüsusiyyətləri;

- bazar ehtiyacları;
- məhsulların istifadəsi perspektivləri;
- rəqiblərə dair məlumatlar.

Auditorlar da istehlakçıların fikirlərini nəzərə almaq üçün hansı məlumatların toplanması və təhlil metodlarının istifadə edilməsini yoxlamalıdır:

- istehlakçıların şikayət və təkliflərinin qeydiyyatı;
- istehlakçılar ilə birbaşa ünsiyyət;
- sorğular;
- mediada mesajlar.

Prosesin monitorinqi və ölçülmə fəaliyyətlərini nəzərdən keçirməklə auditorlar prosesin qiymətləndirilməsini təhlil etmək üçün təşkilat tərəfindən istifadə olunan ölçü metodlarının seçilməsini qiymətləndirirlər. Proses parametrlərinin və xüsusiyyətlərinin ölçülməsi maraqlı tərəflərin ehtiyaclarını və gözləntiləri balanslaşdırmalıdır. Auditor məhsulun qoyulan tələblərə uyğunluğunu ölçmək üçün aşağıdakı meyarlara uyğun üsulların seçilməsinin tamlığı və yetərliliyini yoxlayır:

- ölçü alətləri seçimini və onların dəqiqliyini müəyyən edən məhsulun xüsusiyyətləri;
- zəruri avadanlıq, proqram və alətlər;
- ölçmə məntəqələrinin yeri;
- hər bir nöqtədə ölçülən xüsusiyyətlər;
- sənədlər və qəbul meyarları;
- məhsulun xüsusiyyətlərinin yoxlanılması üçün xallar;
- qəbul testləri;
- məhsulun ölçülməsi nəticələrinin həyata keçirilməsi.

Kənar auditin təşkili üçün uyğun olmayan məhsulların idarə olunması zəruri sənədləşdirilmiş prosedurlarla təsvir edilməlidir. Buna görə də, "İdarə edilməmiş məhsulların idarə edilməsi" elementinin audit zamanı auditorlar məcburi sənədləşdirilmiş prosedurun mövcudluğunu və fəaliyyətini aşkar edirlər. Müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməyən məhsulların, xidmətlərin, proseslərin

müəyyənləşdirilməsi prosesi müəyyənləşdirilir, uyğun olmayan məhsullar ilə hərəkət edən sistem sənədləşdirilir, məhsulların, xidmətlərin və proseslərin uyğunsuzluğu barədə qərarların qəbul edilməsinin nəticələri qeyd olunur və müəyyən edilmiş tutarsızlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Məlumat analizləri üçün audit standartının tələblərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması, təhlil edilmiş məlumatların siyahısının necə müəyyənləşdirilməsini öyrənmək lazımdır:

- keyfiyyət sahəsində qəbul olunmuş siyasət əsasında təşkilatın strategiyasının və məqsədlərinin formalaşdırılması;

- müştəri məmnuniyyəti ;
- məhsulların müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğu;
- istehsal və xidmətin nəzarət dinamikası;
- auditin uyğunluğu və effektivliyini nümayiş etdirmək üçün məlumatların təhlili nəticələrinin istifadəsi.

Qeyri-bank sektorlarında başlanan davamlı təkmilləşdirmə mexanizminin öyrənilməsi ilə bağlı auditorlar aşağıdakıların həyata keçirilməsini yoxlayırlar:

- təşkilatın məqsəd və siyasətlərini aydınlaşdırmaq;
- kənar auditin təkmilləşdirilməsi;
- idarəetmə təhlilinin nəticələrinin səmərəliliyinin artırılması;
- bankın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması;
- uyğunsuzluğun səbəblərini aradan qaldırmaq, onların təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün düzəliş tədbirlərinin effektiv həyata keçirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Kənar auditin təşkil olunması üçün ilk öncə vacib faktorlar içərisində savadlı kadrlar durur. Müəssisə kənar auditlə daxili auditin inkişafı yönündə aparılan işlərə nə qədər ciddi yanaşarsa bir o qədər müsbət rəylə maliyyə ilini yekunlaşdırı bilər. Günümüzdə bir çox kadrlar daxili audit və kənar audit arasındakı fərqləri bəlli etmək çətinliyə ilə qarşı qırıyadırlar. Hal hazırda ölkəmizdə auditin inkişaf prosedurları ildən ilə artmaqdadır. Bunada səbəb olaraq artıq güclü kadrların

yetişməsi, təşkilatların audit yoxlamalarına olan maraqlarıdır. Kənar auditin seçilməsi prosedurlarında müəssisə üçün ilk başlarda çətin görsənir çünki hər bir audit təşkilatının formalaşdırdığı rəy eyni deyil və keyfiyyətləndirən mühüm fərqlər vardır.

Keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin yoxlaması federal və ya beynəlxalq qanunvericiliklə tənzimlənir. Buna görə, müəssisədə keyfiyyət sistemlərinin auditinin aparılması proseduru və qaydalarını müəyyən edən heç bir zəruri qanunvericilik yoxdur. Bu, təşkilatın keyfiyyət sistemlərini sertifikatlaşdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Keyfiyyət sisteminin qurulması və həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunan bütün işlər də könüllü təşəbbüsdür. Audit ilə məşğul olan təşkilatlar öz fəaliyyətlərini əlavə lisenziya və ya digər icazələr olmadan həyata keçirə bilirlər. Kənar auditin həyata keçirilməsi üçün bu sənədlərə ehtiyac yoxdur. Buna baxmayaraq QMS-nin auditinin aparılmasını tənzimləyən xüsusi qaydalar var. Məsələn, ISO 19011: 2011, "Audit idarəetmə sistemləri üçün təlimatlar" adlanan standart daxili və xarici auditin təşkili üçün istifadə edilə bilər.

Hər gün müəssisənin daxili nəzarətini həyata keçirə biləcək mütəxəssislərə tələbat artır və onlara olan tələblər yüksəlir. Bu mütəxəssislər maliyyə sahəsində biliklərə malik olmalıdırlar, daxili nəzarət və korporativ idarəetməni başa düşməli auditin milli və beynəlxalq standartlarını bilməli və təhlil edilməli olan fəaliyyətin xüsusiyyətlərini anlamalıdırlar.

Nəticədə, təşkilatların müvəffəqiyyətli idarəsi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin olması vacib şərtidir. Bu xüsusilə iqtisadi sistemlərin inkişaf səviyyəsində ("yeni iqtisadiyyat" adlanan) xüsusilə vacibdir və bunlar aşağıdakılardır:

- yüksək rəqabət dərəcəsi və keyfiyyətə əsas diqqət etməklə qiymətsiz rəqabətə tədricən keçid;
- informasiya texnologiyaları və sistemlərinin yüksək səviyyədə istifadəsi, praktiki istifadənin yalnız inkişaf etmiş idarəetmədə mümkün olduğunu, keyfiyyət problemlərinin həllinə yönəlmiş effektivliyi;
- bazar məhsullarının istehlakçı tələbatının artması. Tələblər əsasən istehlakçıların istəklərinin faktiki parametrlərinə uyğunluğuna və təşkilatın bazar səmərəliliyi isə getdikcə müştəri məmnuniyyətindən fərqlənən bir məhsula bağlıdır;
- iqtisadiyyatın qloballaşması yeni investisiya sahələri və kapitalın ixracı ilə müəyyənləşdirilir. İnvestisiya sahələrinin əlverişli mühiti onların infrastrukturunun və istehsalat mühitinin keyfiyyətinin, kadrların keyfiyyətinin və bütövlükdə idarəetmə keyfiyyətinin necə həll olunacağına bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı şəh 2009 –cu il
2. Auditor fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı şəh 1994-cü il
3. Audit [Mətn] / Dəmət Bağirov;Elmi red:M.M.Bağirov Bakı şəh Qərb 1996
4. Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə beynəlxalq standartlar toplusu [Mətn] /Beynəlxalq Audit Təsdiqləmə Standartları Şurası ; layihənin rəhbəri V. Novruzov ; məsləhətçi və ixtisas. red. N. Abbaslı ; [red. Ş. Yaqubov] 2016
5. Daxili audit.Reallıqlar və perspektivlər // Beynəlxalq konfransın materialları/Bakı nağıl evi,2012
6. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit" [Mətn]: Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları "Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit" (1999; Bakı)
7. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə [Mətn]: Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 iyun 2013-ci il
8. Audit haqqında [Mətn] /Red. hey. F. Əbdüləzimli, T. Kuzmina, K. Şükürov; [Nəşr ed. Azərbaycan birgə müəssisə, beynəlxalq birlik və təşkilatların assosiasiyası]
9. Аудит [Текст] : учебник для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям /В. И. Подольский, Г. Б. Поляк, А. А. Савин [и др.] ; под ред. В. И. Подольского ; рец. З. В. Кирьянова, В. А. Клячин.
- 10.Аудит [Текст] : конспект лекций /[сост. П. Ю. Смирнов]
- 11.Профессиональный английский: финансы и кредит [Текст] : учебного пособия для студентов, обучающихся по специальности "Финансы и кредит" /Э. П. Комарова, Э. М. Львович, Н. Н. Серостанова Комарова, Эмилия Павловна.

- 12.Создавая мир без бедности [Текст] : социальный бизнес и будущее капитализма /Мухаммад Юнус, Алан Жоли ; [пер. И. В. Савельева] Юнус, Мухаммад. Лауреат Нобелевской премии мира 1940
- 13.Аудит: Общий, банковский, страховой [Текст] : учебник для вузов /В. П. Суйц, А. Н. Ахметбеков, Т. А. Дубровина.
- 14.Bandyopadhyay, S. P., Chen, C., & Yu, Y. (2014). Mandatory audit partner rotation, audit market concentration, and audit quality: Evidence from China. *Advances in Accounting*.
- 15.Basel Committee on Banking Supervision.Consultative Document on External audit of Banks .
- 16.Audit of banks lessons from the crisis. Better information Inspiring Confidence in Financial Services initiative
- 17.Zaman, M., (2002). „Beyond Formal Governance Structures and Processes: An Institutional and Power Analysis of Corporate Audit Committee‘. Manchester School of Accounting and Finance. Manchester: University of Manchester
18. Audit Quality in Practice: A Study of Perceptions of Auditors, Audit Committee Members and Quality Inspectors
19. Technical Guide on Audit ofNon-Banking Financial Companies. The Institute of Chartered Accountants of India
- 20.The Introduction of the law on external audit and its impact on the auditing profession in VIETNAM.
- 21.Auditing of NBFCs CA Vipul K. Choksi & CA Heneel K. Patel
- 22.Hoitash, R., Hoitash, U., & Bedard, J. (2008). Internal control quality and audit pricing under the Sarbanes-Oxley Act. *A journal of Practice &Theory*
- 23.The introduction of the law on external audit and its impacts on the auditing profession in vietnam.RMIT University Phuong Thi Nguyen
- 24.Principles of External Auditing.Brenda Porter;Jon Simon;David Hatherly

25. Lee, H.Y. and Mande, V. (2005) "The relationship of Audit Committee Characteristics with Endogenously Determined Audit and Non-Audit Fees". *Quarterly Journal of Business & Economics*,
26. The impact of corporate governance on auditor independence: a study of audit committees in UK listed companies/
27. O'Sullivan, N. and Diacon, S.R. (1996) "The Impact of Organisational Form, Internal Governance, and Non-Audit Services on Auditing Pricing", Working Paper, UK
28. Lane, P.J., Cannella Jr., A.A. and Lubatkin, M.H. (1998), "Agency Problems as Antecedents to Unrelated Mergers and Diversification: Amihud and Lev Reconsidered", *Strategic Management Journal* 19
29. Mautz, R.K. and Neumann, F.L. (2000), "The Effective Corporate Audit Committee". *Harvard Business Review*: November – December 1970
30. Lee, H.Y. and Mande, V. (2005) "The relationship of Audit Committee Characteristics with Endogenously Determined Audit and Non-Audit Fees". *Quarterly Journal of Business & Economics*
31. Simunic, D. A. (1984) "Auditing, Consulting, and Auditor Independence *Journal of Accounting Research*,
32. Schroeder, M.S., Solomon, I. & Vickrey, D. (1986), "Audit Quality: The Perceptions of Audit-Committee Chairpersons and Audit Partners", *Auditing: A Journal of Practice & Theory* Vol

Cədvəllərin Siyahısı

Cədvəl 1. Auditin müasir problemləri.....	43
---	----